

A 421149

PK-41/45
P-494-m

РІДНЕ

МІСТО

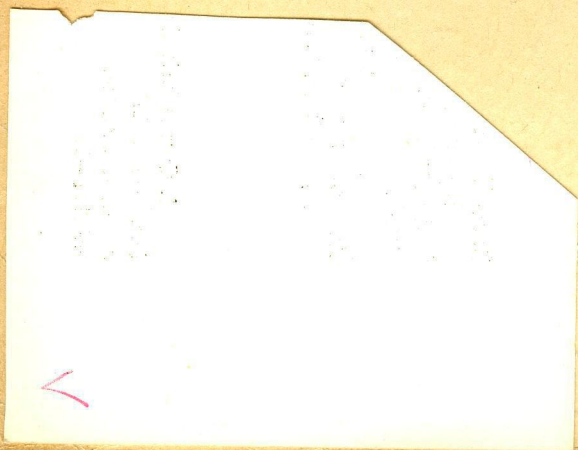
ХАРКІВ 1944

142-74

Ціна 6 крб. 50 коп.

С 1. 1. 1961 года

Цена коп.

РК-41/45
Р-494-м.

СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ.

РІДНЕ МІСТО

ХАРКІВСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ДО РІЧНИЦІ ВИЗВОЛЕННЯ

ХАРКОВА

Вісник
4492

ВИДАВНИЦТВО
„СОЦІАЛІСТИЧНА ХАРКІВЩИНА“
ХАРКІВ—1944

РІДНЕ МІСТО

Редакційна колегія:

В. ВЛАДКО,
Н. ЗАБІЛА,
О. ПОЛТОРАЦЬКИЙ,
М. ЧЕРНЯКОВ

(11/р) 41/45 АНМ149

Центральна наукова
бібліотека ХДУ
ІНБ. №

Максим Рильський

ЯСНА ГОДИНА

Скільки ран і руїн, Україно,
при шляхах споришевих твоїх!
Як в'їдався тобі в тіло зміїнно
ненаситний холодний батіг!

Я проходжу по харківським бруку,
що ворожим проріс бур'яном.
І про муку, братів моїх муку
чи ж моїм написати пером?

Я побачив ті очі, де вчора
загніздився нечуваний жах,—
це ж сестра, це дочка моя хвора
тут ховалась у вогких ямах!

Це ж мої перелякані діти
тут зимою дрижали без сну,
це життя моє власне розбите
простогнало тут ніч не одну!

Та, лишаючи смугу криваву,
відповзає слизький супостат.
І Червоної Армії славу
я читаю в очах у дівчат.

Знову вийшла на сонце дитина,
робітник засукав рукава.
Бачиш, Харкове? Волі година,
більшовицька звитяга орлина
ясен прапор вгорі розвіва!

Харків, серпень 1943 року

Петро Дорошко

НАД ХАРКОВОМ НОВИЙ ЗАЙНЯВСЯ СВІТ

Над Харковом проходить світлий дощ,
принесений північними вітрами.
Він орошає поруділі трави,
змиває пил чужих слідів із площ.

Він омиває дим і попіл з віт,
лле прохолоду на сухе каміння.
І раптом з хмари — сонячне проміння —
над Харковом новий зайнявся світ.

На кожній вулиці — сліди боїв,
і, світові показуючи рани,
стоять будинки — мужні ветерани,
до помсти кличуть, піднімають гнів.

І раптом світлий музики акорд
над площами гримить, над вулицями,
йдуть матері із рідними бійцями,
дівчата, юнаки, діди — народ.

З усіх кінців усі ідуть туди,
де з бронзи, від часу й негоди чорний,
стоїть Кобзар безсмертний, непоборний,
у гніві грізний, в пісні молодий.

Сієє сонце, музика гримить,
іде народ, ідуть бійці-солдати,
йдуть, щоб клятву Кобзареві дати,
що Україні в вільній волі жити.

Проходить дощ. Роса спадає з віт.
Лунає пісня й музики акорди.
І Харків гомонить, веселий, гордий —
над Харковом новий сієє світ.

Серпень 1943 року

Ол. Полторацький

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

(З щоденника гвардійця)

З полів південної Курщини ми спускаємося на Харківщину. Позаду — переорані нашою артилерією лани. Нам лишається тільки уявляти собі, що за свято всезнищуючого вогню влаштували тут артилеристи і „катюшечники“; на десятки кілометрів — ями від вибухів снарядів, попалені „ер-есами“ чотирикутники землі.

За смугою землі, де відбулася пекельна артпідготовка, йдуть нічим не зачеплені лани, дороги, де не побачиш жодної розбитої ворожої автомашини: фріци після артпідготовки, скориставшись з нічної темряви, без бою втекли на дальші оборонні рубежі. Очевидно, вони десь на околицях Харкова.

Зрідка на шляху між полями соняшників можна помітити один-два трупи гітлерівців в сіро-зелених мундирах. Убиті в спину: це наші підстрелювали поодиноких втікачів, які спізналися сісти на автомашини.

Ось регулювальниця. Вона стоїть біля стовпа зі стрілкою, спрямованою на південь. На стрілці напис: „Харків“.

Харків мій рідний, втретє я підступаю до тебе протягом війни! Вірю, тепер це — востаннє.

Зупиняємося в селі за три кілометри від кордону України. Вночі хлопці бігали цілувати українську землю. Зірвав соняшника і послав пелюстки його в евакуацію — друзям і родині.

* * *

Ми вийшли праворуч від Харкова, на Богодухів. Очевидно, задумана глибока обхідна операція. Німці намагаються одрізати нас від основних сил. Вони пробують прокласти собі шлях вперед авіацією. Ескадрилья Ріхтгофена скидає на Богодухів сотні тонн бомб. Але гвардія стоїть на місці. Шлях Полтава — Харків перерізаний, нема сумніву, що німцям у Харкові не залишитися.

Ввечері я довідався, що Харків наш! На світанку ми виїжджаємо туди. Сімдесят кілометрів їдемо повз розбиті танки, обминаючи воронки від авіабомб.

От і ліс коло Дергачів. У ньому вогневі позиції нашої артилерії. Тут накопичуються бійці для нового удару. Дергачі. Ще кілька хвилин їзди машиною — і ми виїжджаємо на шосе, що веде безпосередньо до Харкова. Мінери ходять вздовж дороги зі своїми апаратами, виявляючи міни. Кожен місток по дорозі підірваний німцями. Назустріч нам мчать десятки автомашин, в яких сидять військові. Досить подивитися на них, щоб догадатися, що це харків'яни, такі ж, як і ми, поспішають до рідного міста. А от і перші цивільні. Вони йдуть не в Харків, а з нього. Кожен несе на плечах лопату. Сотні й сотні людей. А от і „рикша“ — перший, якого я бачу за всю війну. Його тачка пофарбована в блакитний колір, розмальована якимись квітами. Тепер тільки починаю я розуміти, яким став побут людей у Харкові — гордому колись місті заводів-велетнів. Харків зійшов з таксі і трамваїв на землю, люди, які працювали на заводах, перейшли на городництво.

Здала помітно абрис Держпрому. Слава богу, хоч він уцілів! Раз Держпром є — значить, є і наш Харків! Є, принаймні, з чого починати.

Ми проїжджаємо Іванівку. Вщент розбита. Тут, очевидно, тількищо кінчилися дуже запеклі бої: від багатьох будинків лишилася сама бита цегла.

В'їздом Ібаррурі тихо підіймається вгору похоронна процесія. Труну тягне теж рикша. Життя йде своєю ходою, не зважаючи на військові події.

Ось і Держпром. Вибиті вікна. З полегкістю бачу, що всередині він цілий. Будинок спеціалістів — засмалений, з подряпанними стінами, з вибитими шибками, мовчазно розповідає, що довелося пережити йому за останній день. У повітрі запах диму: то догорають будинки на Благбазі.

А от і мій дім. Скільки разів я згадував його! Я вже підготувався побачити замість нього купи битої цегли. Ні, він стоїть, забруднений, на вулиці росте кукурудза, в садку свіжі сліди автомобільних скатів: видно, що допіру з нього виїхали важкі німецькі машини. Перед будинком нікого. Біжу в двір. Назустріч мені біжать дві жінки. Це сусідки, що пізнали мене. Кидаються на груди, обіймають і зразу починають ридати. Щастя бачити радянського офіцера

перемішується у них з тугою. Я ледве можу розібрати їхні слова, уривані риданнями:

— У мене сина забрали до Німеччини!.. У мене мати з голоду померла!..

Вони повідомляють, що в мене вдома „все в порядку“. Стрибаючи через три приступки, біжу до своєї хати, і мені на шию кидається родичка, що пережила тут ці страшні двадцять місяців. От і вдома!.. Аж дивно бачити свою бібліотеку, збережену нею, навіть халат... з ним тільки до окопу!..

Мою квартиру зразу заповнюють сусіди. Кожен приходить розповісти про своє горе. У кожного або дитину забрали до Німеччини, або хтонебудь помер з голоду. Люди змучені переживаннями. У кожного на устах одне запитання: — Ви повернулися назавжди, ви ніколи не здасте німцям Харкова?

Бідні мої, змучені земляки! Як боляче, що нам довелося залишити вас на ворога в трагічні дні жовтня 1941 року. Що сказати вам, чим виправдатися за позаторішній відступ? Єдиним: ворогу відплатимо за все, за все стократ!

* * *

Тількищо повернувся зі своєї харківської квартири мій приятель-гвардієць. Плюється й чортихається: в його домі німці влаштували солдатський будинок розпусти, а на його кімнаті висів транспарант: „Сюди дозволяється заходити тільки в веселому настрої“. Заспокоюю його тим, що тікали з його дому німці в дуже поганому настрої.

Ідемо на площу Дзержинського. На вулицях майже нікого. Якось бабуса зустрічається нам. Тихо, так, що ми ледве чуємо, вимовляє: — Голубчики ви мої, ріднесенькі, милі ви бійці наші!.. — і йде далі. От іще кілька жінок. Вітаємо їх: „Здрастуйте, землячки!“. Вони радо відповідають. Зелені, виснажені обличчя розквітають усмішками.

От і площа позаду Держпрому. Будинки спеціалістів. Навколо жодної людини. Все мертве. Двері до центрального входу зовні закриті цеглою. Біс його знає, може заміновано? Але варт увійти: на цьому парадному жив колись художник Каплан, він тепер в армії. Входимо на сходи, гукаємо, і лише луна відповідає нам. Входимо до каплянової квартири — тільки папірець від мух звисає з дроту електроламп. Тут, видно, була якась німецька частина, судячи з уривків газет. Вивезено все, „під віник“.

Ідемо далі. Парк імені Шевченка. Пам'ятник на місці. У парку вже сидять на лавах лейтенанти з дівчатами.

Сумською йдуть одна за одною машини: вілліси, студебекери, наші „зіси“. Котить артилерія. Як на наші звиклі очі — нічого дивного. Але харків'яни дивляться на цю техніку широко розкритими очима: їх вражає, наскільки технічно зросла наша армія за два роки війни. Почекайте, ви ще не те побачите.

А от і несподіванка для нас: дівчата-міліціонерші в білих рукавичках на кожному розі. Цілий полк міліції ввійшов до Харкова слідом за наступаючими військами й зайняв усі пости. Здорово придумано!

Починається артстрілянина: на обрії, десь у районі Холодної гори, де зараз б'ються наші бійці, з'явилося кілька „юнкерсів“. Їх зустрічає могутній вогонь зеніток. Довідуємося, що з першої хвилини зайняття Харкова по місту розставлено цілу дивізію МППО.

Проходимо Сумською, площею Тевелева, Пушкінською. На стінах будинків можна іще дещо прочитати про вчорашній день Харкова. От напівзірвана об'ява якогось німецького коменданта: „Громадяни Харкова, більшість з вас зрозуміла, що треба боронити Харків від можливого наступу більшовиків і добровільно зголосилася на земляні роботи. Хто добровільно не піде копати окопи, того ми мобілізуємо“... Хто тобі, холуєві, повірить про оту „добровільність“?! От плакат: „Віддавайте ваших дітей у німецькі родини“. Малюнок: за столом сидять німці. Українська дівчина, „щасливо“ посміхаючись, подає їм їжу на стіл. От, справді, „щастя“ — прислужувати фріцам! Згадую, що допіру мені розповіли про зрадника, німецького лакузу Варавву. Він писав у зрадницькій газеті заклики до харків'ян, щоб ті віддавали своїх дітей до Німеччини: мовляв, їх там навчать уму-розуму. Одного дня його власна дружина з плачем розповідає сусідам: — Ах, яке нещастя, мого сина Топу забрали до Німеччини! — Сусіди їй кажуть: Чого ж ви плачете, адже ваш чоловік каже, що їх же там навчать розуму? — Хіба ж Варавва сам так думає? — одповіла його дружина. — Це ж його змушують так писати!

От вивіски шинків, німецькою мовою, мерзенні рештки німецького перебування у Харкові.

На вулицях півпорожньо. Важко ще зрозуміти — куди ж поділося місцеве населення. У всякому разі, на вулицях — тільки окремі перехожі. Коло будинку спілки письменників зустрічаю старого знайомого, професора С. З кількох слів довідуюся, яку трагедію довелося йому пережити. Відступаючи разом з нашими військами, він потрапив в оточення; побачивши фашистів, що наближалися до нього, випив

отруту, яку захопив з собою; німці, вважаючи його за мертво-го, пройшли повз. Через якийсь час він очунав, — отрута не подіяла, — і пішки повернувся до Харкова. Тепер він помітно шкутильгає: отрута вплинула на нервові центри. Професор по-старому сухий, трохи суворий і стриманий. Ніщо не зраджує його хвилювання, радощів визволення. Тільки й того, що він, голодувавши весь час окупації, зберіг свій кращий костюм і сьогодні в ньому урочисто проходить під руку зі своєю дружиною головною вулицею Харкова.

Заходжу довідатися про долю батьків своєї знайомої З. Випадково у мене в кишені збереглася остання листівка від неї з адресою. Мене зустрічають її мати, сестра. Виснажені обличчя. Брудно й обдерто в кімнаті. Так може бути тільки в людей, які довго й безпросвітно голодували.

Хутко розповідаю все, що знаю про З. Збираюся йти далі. Мати залишає в себе: — Може, ви зголодніли з до-роги? Почекайте, я вам щось приготую.

Вона червоніє, потім гордо відкидає голову назад і каже:

— Правда, у нас немає нічого, крім висівок. Я зготую вам оладки.

Виходимо від неї. Вдома на мене чекає знайомий худож-ник С. Він зразу починає розповідати, розповідати, розпо-відати. Видно, що він мусить говорити, хвилюватися, про-klinати: адже двадцять місяців він мовчав.

Страшне враження справляє художник. У нього нерво-вий тик. Розповідаючи, він смикає головою, з уст його вряди-годи зривається якийсь звук, що нагадує стогін. Оче-видно, мине ще чимало часу, поки він забуде усе страшне, що довелося йому пережити за часи окупації.

Ідемо до міського парку. Тут, поруч руїн сплюндрова-ного міста, ми надibuємо на єдиний куток, що сповняє наші серця повним задоволенням.

Дванадцять тисяч хрестів вишикувалися струнками ря-дами на алеях. На кожному хресті прізвище і круглий номерок, схожий на ті, що чіпляють собакам на нашій-ники. Хрести, хрести і хрести. Скільки десятків тисяч фріців поховано під цими хрестами — ніхто точно не зможе сказати. От і могила генерала Брауна, обер-ката міста Хар-кова, убитого під час висадження в повітря партизанами його штабу. А ось і могили італійських берсальєрів. Не-зграбно збиті з неотесаних дощок хрести, написи хімічним олівцем. У німців написи виведено чорною фарбою, графа-ретом. — Дорого заплатили фріци й макаронники за можли-вість протягом двадцяти місяців знущатися з населення радянського Харкова!..

Сумською вулицею йде колона гвардійців. Медалі „За оборону Сталінграда“ блищать на їх широких грудях. Здрастуйте, браття! Здорово билися ми з вами в снігових просторах під містом-богатирем, як кішка з мишею, погралися з оточеними частинами Паулюса. Пригадуєте, як плакали ми десь у снігових ямах, згадуючи неньку-Україну, співаючи наших пісень? От прийшов і час зустрічі!

Сталінградець Василь Істомін, мешканець Харкова, іде в їхніх лавах. Його дружина, Ганна Дмитрівна Істомина, вийшла з трьохрічною донькою Світланою спитати в бійців — чи не чув хто про її чоловіка? І раптом вона угледала його самого: відбиваючи крок, він озирався на всі сторони, — чи не зустріне своєї дружини.

Зустріч відбулася. Чоловік побачив жінку й дочку, від яких на двадцять місяців одірвала його окупація. Зараз Істомін несе на руках Світлану, високо піднявши її. Бійці поруч заздро дивляться на нього: ще б пак, воїн зміг хоч півгодини побути з рідними, пригорнути до себе тепле тільце своєї доньки!

Я чудесно розумію його переживання: з якою насолодою я взяв би зараз на руки власну доньку, яку теж не бачив два роки!

Гвардія крокує вперед. Вперед і вперед. На нас чекає Київ, Львів. І Берлін почує залізну ходу переможців Сталінграда. Вперед, гвардіє!

...Час їхати назад. Розпочинається операція на підступах до Полтави. Харків, ти знову наш — і назавжди.

24 серпня 1943 р.

Д. Каневський

МОЄМУ ХАРКОВУ

Я пам'ятаю день у червні —
яка прозора глибина!
Майданів камені священні,
яскравих вулиць імена.

Ти ріс, не мавши зла на мислі,
ти був як гомін ручая,
коли примарою нависли
зловісні крила німчая.

Він думав: станеш на коліна,
він ждав убогих, рабських слів...
Ні, не для того Україна
в життя виводила синів!

Я знав, о брате мій могучий,
багатострадний велет мій,—
ніщо нас в світі не розлучить,
а як розлучить — тільки бій.

Хай блюдолиз німецький бреше,—
однак ти славним був бійцем,
ми чули — добру іскру креше
козацький кремінь за Дінцем.

Тепер ми знов з тобою поруч.
Вперед, щоб ворог падав ниць!
До помсти, брат! Гримоче порох
твоїх старих порохівниць.

Яр. Гримайло

ТІ, КОГО ШУКАВ

(Повість)

I

Коли Євген вийшов з вагона й на повні груди дихнув повітрям рідного міста, перше нестримне бажання, що охопило його, було стати на коліна і поцілувати священну землю, на яку знов ступила його нога.

Ставний, кароокий юнак, з тонко різьбленим обличчям, він був у сірому плащі й такому ж сіренькому, збитому набакир, кашкеті. Правда, кашкета він зняв з голови зразу, як тільки зійшов на перон.

Нічний вітерець, наче б руки матері, ворухнув його густе темнорусе волосся, пасмо якого, спадаючи на праву скроню, прикривало червонуватий рівчак рани, що зарубцювалась.

Величенький і, видно, важкий чемодан молодий чоловік тримав у правій руці, і на правий бік перехилився трохи й сам. Але ваги чемодана, певне, не помічав.

Всю його, молодого чоловіка, істоту сповнило таке сум'яття почуттів — радості й печалі, роздуму і споминів, що на деякий час він, здавалось, розгубився. Все незабутнє і навіть те, що було вже забуто, — згадалося... Рожеві світанки і трепет сонячних днів у склі сяючих, привабних вітрин. Переливи музики з вікон кафе і ресторанів. Урочиста тиша вечорів. Ілюміновані парки в радісні дні свят... Все, все, пережите серцем і бачене очима дитинства й юнацтва, навально вломилося, мов юрба, що давно і напружено дожидала, у відчинені, нарешті, двері.

Харків...

Південний вокзал...

Платформа...

Це ж не звичайні слова, не звичайне, яких багато, місто, вокзал... Це до того ще й уривки його, Євгенової, біографії.

Він пригадав себе тут з батьками, хлопчиною в коротеньких штанцях і голубій блузочці-безрукавці зі світлими гудзиками. Гуркотнечу поїздів. Сяючі новою фарбою — червоні, сині — вагони. Лоточки і рундучки з шоколадним „ескімо“ і газованою водою, що солодко пощипувала за язик. Співучі голоси продавців газет і журналів:

— Кому „Вісті“, „Вечірня газета“, „Червоний перець“?..
Квіти у руках людей, які когось зустрічали чи проводжали.

А скільки разів і він сам, хоча б на цій ось платформі, проводжав і зустрічав рідних, товаришів і подруг...

Його штовхнули:

— Давайте, молодий чоловіче, станемо осторонь. Ви заважаєте людям...

Євген глянув навколо, і вмить все, що малювалося перед його очима, — щезло. Гостре, колюче почуття болю, мов ніж, штрикнуло в саме серце.

Крізь темносиній серпанок ночі він помітив страшні руїни вокзалу: розтерзані уламки піддашся, темні купи битої цегли, шматки розвалених стін із зячими, безокими проваллями на місцях, де були вікна...

„Виходить, все поховано, — подумав Євген. — Що ж найде він тут з минулого цілим, чи зустріне будь-кого з друзів?..

Дзвінкий жіночий голос обірвав нитку роздумів і насторожив Євгена. Ще мить — і він увесь напружився, виструнчився, наче приготувавшись до стрибка.

— Віра! — знову пролунав той же, як видалось Євгенові, дуже знайомий голос. І голос той до того ж вимовив ім'я, яке давно вже було для нього рідним.

Він метнувся в саму гущу людей, які дерев'яними сходами підіймались на скрипучий, теж дерев'яний, міст, що вів до виходу в місто.

Євген ішов швидко. Він переступав через дві-три приступки, з силою розштовхував людей, іноді чіпляв своїм чемоданом то того, то іншого пасажирів і волів за собою.

— Обережніше!

— Та що це вас швидка напала?

— Заждіть! Ви з мене своїм чемоданом спідницю зірвете!

Євген переміг всі перепони і одним з перших опинився біля виходу на привокзальний майдан. Тепер всі, що були на платформі, мусили пройти повз нього. А з ними також Віра і та дівчина, що голос її чув він.

От тільки — вони це чи ні?

А коли вони — то чи пізнає їх? Певне, дуже змінилися дівчата за ці роки.

Війна призвичаїла його до несподіванок, чудернацьких пригод, і йому не спадало на думку, що занадто вже надзвичайно тут, на вокзалі, в першу ж хвилину свого приїзду зустріти ту, доля якої уже понад два роки хвилює його, на сліди якої він давно й наполегливо намагається натра-

пити, і в Харкові, звичайно, мав на меті насамперед заходитися розшукати дівчину, або хоч довідатись, що сталося з нею.

І маєте! Одразу ж така несподіванка!

Тільки — пізнати б і не прогавити.

При світлі місяця йому добре видно людей, які з мосту сходять приступками вниз, проходять повз нього і зникають в синьому мороці майдану. Лихо тільки, обличчя людей важко розгледіти.

Ось...

Ось, здається, вони...

Вони!

Ні, помилився.

Євген метушиться. Кидається то в один, то в другий бік. Борсається у швидкій течії людського натовпу.

Дві дівчини, назустріч яким він кинувся з розпростертими руками, злякано метнулись від нього, і вже позад себе Євген почув, як одна з них покликала другу:

— Віра!

— Я ось, ось!.. — відгукнулася та. Вона була невелика на зріст і в натовпі губилася, як дитина.

— П'яний чи хворий? — міркували дівчата, простягши одну одній руку і озирнувшись на Євгена, ставного, певне сильного і водночас знякотового молодого чоловіка з чемоданом в руці; дивака, який заважав людям виходити і від поштовхів ледве тримався на ногах.

Мабуть, оце й були ті дві дівчини, які збили його з пантелику. До того ж двічі: перший раз одна своїм голосом, а друга іменням, а зараз — зовнішніми ознаками. Одна з них була висока, струнка і цим схожа на Віру. А другу, невеличку, можна було вважати за Вірину подругу — Любку.

Та, отже, і після такого висновку Євген не пішов. Він стояв, доки повз нього не пройшли всі пасажери, до останнього.

На нього, певне, давно вже звернув увагу міліціонер.

— Що сталося? Кого ми загубили, товаришу?

Євген посміхнувся: бачте, трапилося невеличке непорозуміння.

— А ви говоріть точно, без непорозумінь. В чім річ?

— Та от...

„А втім, навіщо йому розповідати про це“, — подумав Євген.

Нараз стрепенувся:

Така халепа!

Еге ж, він таки справді загубив...

— Загубив я, дорогий товаришу, — кашкет.

— Добре, — відповів міліціонер. — А все таки покажіть но документи.

Євген розстебнув плаща. Міліціонер помітив на гімнастюрці молодого чоловіка три ордени і виструнчився.

Євген охоче подав те, чого вимагалось.

Присвітивши кишеньковим ліхтариком, міліціонер подитячому ворухить губами, читаючи командировку, проглядає паспорт.

— Наш. Харківський, — посміхаючись, повертає він книжечку в темній оправі. — То, виходить, ви харків'янин. Українець. Архітектор. Були на фронті. І після поранення до рідного дому повертаєте, — повторює все те, що вчитав з документів, міліціонер, можливо для того, щоб похизуватись, як він добре розбирається в паперах.

— Еге ж, ви правильно міркуєте, — посміхається Євген.

— Добро пожалувать, — продовжує міліціонер. — Добро пожалувать. А вже для архітектора роботи тут, гай-гай, самі бачите, — обвів рукою, показуючи на зруйновані будинки навколо привокзального майдану.

Євген глянув на спотворений центральний поштамт. Збудований в роки Сталінських п'ятирічок, цей будинок був чудовим витвором радянської архітектури. Ще раз позирнув на руїни вокзалу і сумно промовив:

— Невже отак скалічено все місто?

— Чому ж так? Є й гірше, — зітхнув міліціонер. — Багато перетерпів наш Харків, дуже багато, — журно похитав головою. І поцікавився: — А як же ви? Родина вже тут? Маєте де зупинитися?.. Ні? Тоді йдіть до готелю на вулиці Карла Маркса. Та ви, мабуть, знаєте, „Південний“...

— Зберігся? — зраділо промовив Євген.

— Живий і здоровий, — посміхнувся міліціонер.

Євген зразу ж береться за чемодан, пориваючись йти.

— Стривайте, а кашкет?

— Я ж кажу: загубив, — з робленою винуватістю здвигнув плечима Євген.

— Це я знаю. Я запитую, який він був у вас?

— А яка різниця? Звичайний... Нічого особливого.

— Це не прикмета.

— О, ви, бачу, ділова людина. Але не розумію: чого вимагаєте?

— Я питаю конкретно.

— Тобто? — з подивом говорить Євген.

— Ну, хочу знати точніше.

— Давайте тоді й самі говорити точніше.
— Колір хоча б вашого кашкета.
— Ага! Гаразд, сирій. Та це ж не має ніякого значення.
— А я вважаю — має. Бо коли сирій, то, певне, ваш.
Не оцей, бува?

І міліціонер, витягши із сумки, що висіла при боці, сирій кашкет, подає його Євгенові.

— Мій, — вражений, засміявся Євген.

— То ж бо то й є... І носить його, будь ласка, на голові. Навіщо ж таку річ бгати в руках, під ноги людям на платформі кидати та міліції зайвого клопоту завдавати. Шийються ж кашкети не для цього.

II

В готелі Євген здав до камери схову свій чемодан і плащ. Вмився і сів у кутку на запропоноване йому ліжко в кімнаті, де спало понад десять чоловік. Він сидів недовго. Встав. Певно, хотів постелити собі, але роздумав. Адже він однак не засне. Поправив подушку. Потім тихенько підійшов до вікна. Постояв хвилинку. Поглянув на годинник, що був на руці, і подався до дверей.

Він вийшов на вулицю. Була тиха година перед світанком. Вже гасли зорі. Небо зовсім очистилося від хмарин, які блукали по ньому вночі, і було таке прозоре та блакитне, що, здавалось, все земне заворожено його привабною красою. Євген теж, мов зачарований, стояв нерухомо, почувачуючи, як велична краса рідного неба сповнює його новими, хвилюючими, яких і словами не передати — почуттями.

Замріяний, він знову глянув на годинник...

Майнула думка: тут, у Харкові, в тій комірчині, де, ховаючись від німців, лежав він поранений, — забув свій годинник. Подарунок батька в день вступу до інституту... То був чудовий годинник, і до того ж пам'ять... Євген часто згадував цю втрату і жалкував, що трапилось таке.

Але він так і не помітив: котра ж година?...

Стрілки показували пів на четверту.

Євген поволі побрів знайомими вулицями і провулочками, часто зупиняючись перед руїнами розбитих, спалених будинків...

... Ранок застав його серед руїн невеличкого двоповерхового дому на вулиці Чайківського. Євген сидів на східцях перед цим будинком — стомлений, зажурений, зіпершись плечем на обвалений шматок стіни.

На згарищі валявся кістяк від піаніно, залізне погнуте й перепалене ліжко, уламки дитячої колиски, батарея опа-

лення і покручені водопровідні труби, що випинались зміж куп битої цегли, мов би вужі.

Євген дивився на все це затьмареними печаллю очима, і в уяві його поставали ще й ті жахні картини, що бачив він оце, бродивши по місту.

Руїни на місці електротехнічного, медичного, будівельного, педагогічного й інших інститутів. В огні загинули будинки Державного університету...

Він стис кулаки міцно, аж пальці хруснули. А збуджена уява переносила його від руїн одного дорогого серцю будинку до іншого.

Нема більше чудесного, як казка дитинства, Палацу піонерів і жовтенят...

Тільки один каркас цілий від колишнього будинку Обкому, цього прекрасного твору шанованого Євгеном архітектора Штейнберга.

А Держпром — твір кращих євгенових вчителів, професора Серафімова і архітектора Кравця. Скільки кропіткої праці, енергії вклали автори, інженери, харків'яни в збудування цього надзвичайного велетня! Світову славу здобув Держпром, ставши до того ж і славою Харкова.

Євген знав: німці спершу пограбували будинок, зруйнували все всередині, потім підпалили — раз і вдруге. Нарешті, намагались висадити в повітря самий каркас Держпрому, і тільки надзвичайна міцність залізобетонних конструкцій врятувала будинок від знищення.

Така доля народного добра в місті, де були німці.

А ще гірша доля багатьох тисяч людей.

Кров і стогін проступають між каміння...

Євген давно вже дізнався про спалених у госпіталі на вулиці Трінклера поранених червоноармійців, про розстріли на Тракторному, про замордованих в душоубках, замучених в підвалах в'язниць... Голодною смертю під час окупації помер відомий архітектор-академік Бекетов, заслужений діяч мистецтв Бурачек; вбиті професори Дибський, Рахманінов, Роздольський, Федоров з дружиною... Цих людей Євген знав особисто.

А Віра? А мати її, Олена Павлівна? А нерозлучна подруга Віри — Любка... Де їх шукати — між живими чи...

Розпачливо глянув навколо. Весь двір заріс високим бур'яном, який свідчив, що давно уже тут жодна жива душа не бувала.

Два осокорі низько схилились над руїнами дому своїми густими зеленими вітами. І це були єдині, мабуть, свідки того, що трапилось з пожилцями і самим будинком.

Почорнілі, з рижими плямами мармурові східці вели на другий поверх, де залишились цілі лише кілька стін в правому крилі.

Євген обережно підіймається східцями. Оце тут...

Тут, в одній із квартир на другому поверсі, жила Віра з матір'ю.

Тут, у комірчині, двері якої виходили в кухню, понад місяць пролежав і він, Євген. Добрі люди — Віра і Олена Павлівна, врятували його, лікували і в себе на квартирі ховали від німців...

А самі?

Невже ж самі загинули?

От і кухня...

Це ж та кухня.

І плита...

Одна лише плита й збереглася. На ній купи чорного пилу й битої цегли. Підлога провалена, шматки стін, над якими даху немає. В кутку копичка якогось сміття і теж — пил, бита цегла...

Тримаючись за уламок стіни, Євген дротиною, що лучилася йому тут же, на східцях, — розгорнув те, що було в кутку.

Дзенькнула погнута коробка від консервів... Показався почорнілий шматок бинта, черепки битого посуду, скло...

Оце й усе.

Ще поворушив дротиною.

Щось тьмяно заблищало. Він нагнувся. Це був гудзик, звичайнісінький перламутровий гудзик. Він бере його в руки й розглядає... Можливо, Вірин...

Мов забувши про все на світі, Євген сідає на східцях і обережно зскрібає бруд з своєї дорогоцінної знахідки. Потім дістає носовичок і витирає ним гудзика. От уже й чистенький...

— Віра!

Серце йому заволікає щораз густіший морок печалі. І, мов крізь мариво, все ясніше й ясніше проступають і виимальовуються перед ним знайомі риси любої дівчини: карі, з прозолоттю осіннього саду, примружені очі. Тонкі брови і губи, де в куточках жевріла любов, ховалась журба, а іноді, міцно стиснені, вони надавали всьому її обличчю виразу ображеної дитини.

Ця дівчина важила своїм життям, рятуючи його від смерті. Голодна, вона віддавала йому останню шкуринку хліба. Замерзаючи сама — накривала його своєю ковдрою.

Що ж сталося з нею?

Можливо, ось тут, серед цих руїн, вона кричала, благаючи допомоги, та ніхто не звертав уваги на її благання... Чи лихо трапилось тоді, коли цей дім ще не був зруйнований? Можливо, вона лежала тут хвора і плакала від холоду й голоду — та ніхто не зігрів, не нагодував її. А, може, загинула в страшній гестапівській катівні...

Важкі здогади чергувалися із спогадами. І от перед ним вималювалося.

III

... Січневий ранок 1942 року. Виконуючи наказ командира, він, Євген, поранений, викинувся з літака.

Вони поверталися із розвідки. Підбитий над Харковом, літак загорівся.

Кров заливала очі. Руками, що втратили силу, ледве знайшов кільце і розкрив парашут.

Густа пелена туману заволоклa землю. Він не бачив нічого, що було і що робилося внизу. Приземлився серед якихось дерев, парашутом зламавши при цьому кілька гілляк.

В грудях нестерпно пекла жага. Він згріб у руки сніг. Виплюнув з рота густі згустки крові і жадібно почав їсти снігову масу. Злегка поворушив щелепою, і зразу пекельний біль поймав усе тіло, а в голові, здалось, запалав вогонь.

Спробував звільнитися від парашута. Чіплявся пальцями за стропи, тяг якийсь ремінець, намагаючись розстебнути... Рука ковзнула, і він ненароком ударив самого себе в поранену скроню. Ту ж мить гаряча вогненна хвиля накрила його, і він поринув в провалля болю, безтями...

Він отямився, певне, не швидко. І тільки поворухнувся, зразу ж почув схвильоване шепотіння:

— Не ворухіться. Не ворухіться. Вас шукають.

— А з вами і ми загинемо,— додав другий голос.

Лежав накритий з головою якимсь рядном чи ковдрою...

Нічого не тямив. Тіло його костеніло від холоду, нило від болю.

Звідки тут люди? І, певне, самі жінки?... Що вони роблять? Хто його шукає? Де, врешті, він?

Спробував помацати руками обабіч... Якісь чували. Щось і на ньому лежить...

Пальці набрали на холодне, мерзле тіло...

— Труп,— стрепенувся він... Він лежить серед трупів.

Тривожні жіночі голоси ще раз попередили його:

— Лежіть не порушно.

Він скорився.

Минула, мабуть, година, і, коли вже він почував, що далі не знесе мук цього непорушного лежання, хтось обережно трішечки відкотив те, чим було накрито йому голову.

Перед очима постало: кілька засніжених гілляк, гнані вітром сірі хмарки і обличчя дівчини з примруженими очима, пойнятими журбою й вологими від сліз.

Дівчина запитала: чи може він встати і без допомоги йти?

Він поворушив закоцюблими ногами і відповів:

— Спробую.

— Тоді одягніть оце, — поклала вона стареньке на ваті пальто з рудим витертим коміром. Він сів і помітив, що був у самій гімнастюрці, на якій зрізано всі ознаки військової людини. Рану на голові було перев'язано і на голову нап'ято шапку-ушанку.

Біля нього — кілька жінок...

За кілька кроків — свіжа могила... Зрозумів: він на цвинтарі.

Але що це: на колінах у нього загорнутий в скатертину трупик дитини — біляві кільця волосся на жовтому лобику, напіврозкриті, запорошені снігом очі... Праворуч — спотворене виразками, опухле й синє, облямоване білою скуйовдженою бородою — обличчя старика. Поруч — тихе і печальне, мов би захолоде в якомусь молитовному благанні — лице жінки.

— Одягайтесь швидше, — просили жінки. — Німці якраз пішли геть.

Нелюдським напруженням волі він переміг біль — встав і одяг пальто.

Щоб не впасти, прихилився до дерева.

Йому дали в руку ковіньку і в другу лопату, з'ясувавши, що мусить шкандибати на ліву ногу, щоб бути схожим на одного могильника, який майже щодня буває тут, на цвинтарі.

Безтямними очима він дивився на жінок, на трупи...

Дівчина — ставна, з ласкавими примруженими очима, — яку, почув він, назвали — Віра, — пояснила йому.

Поховали оце її батька. А коли везли небіжчика — натрапили на нього, непритомного радянського льотчика. Парашут і закривавлену верхню одежу вони кинули на дно могили. Документи і револьвер — сховали. Віддадуть потім. Самого ж його, льотчика, як уміли перев'язали і від німців, які нищпорили тут, заховали серед трупів померлих від голоду й холоду харків'ян.

— Чому їх не поховано? — запитав він.

— Дуже багато помирає. А могил нікому копати. В одного небіжчика вже нікого з рідних не лишилося, в іншого коли

й є хто — ледве животіють і поховати їм не сила. Отак вивозять на цвинтар та й складають стосами... Та годі. Зараз ми підемо. Не забудьте тільки — шкандибати на ліву ногу.

Тим часом між дерев майнула ще одна жіноча постать. Дівчина невеличкого зросту, яку котрась жінка, почув він, назвала Любкою. Дівчина швидко підійшла, глянула на нього, Євгена, й промовила:

— Ого, ми вже стоїмо. Це героїчно. І нашатирний спирт, виходить, зайвий.

Вона подала Вірі пляшечку.

— Тоді нехай вип'є оце. Пощастило роздобути... І ходімо.

В пляшечці було приблизно грамів сто коньяку.

Він жадібно випив, випльнувши перед цим огидні червонуваті згустки слини і крові. І одразу зітхнув полегшено.

Віра підійшла до старенької жінки, яка стояла на колінах перед свіжою могилою. Плечі їй дрібно дрижали. Вона плакала.

— Мамо, заспокойтесь, рідна. Треба йти.

Всі рушили услід за Любкою, яка, мов би розвідник, ішла попереду.

Він ледве тримався на ногах. І коли б не ковінка, на яку спирався,—певне, впав би. Тіло трясла лихоманка. У скроні важко і болісно стукала кров. Мабуть, одна жадоба вижити тримала його на ногах. А серце пломеніло такою вдячністю до цих людей—немічних, змучених, в горі і які, не зважаючи на смертельну небезпеку, рятують його,—що хотілося стати на коліна і поцілувати сліди їхніх ніг.

Він подумав: мертві тілами прикрили, а живі важать життям заради нього... Тільки б вижити! Він буде до останньої крапельки крові мстити за муки мертвих, за долю живих.

До пізньої ночі він просидів тоді під східцями ось цього, зруйнованого тепер, будинку. А вночі Віра влаштувала його в комірчині, про існування якої, крім неї, Олени Павлівни, її матері, та Любки—подруги, ніхто, мабуть, і не знав.

Двері до комірчини були завішені старим рядном, заставлені розкладушкою—постіллю Олени Павлівни, а все це в свою чергу закривала висока ширмочка.

В цій комірчині він пролежав понад місяць.

Доглядала його Олена Павлівна.

Щодня вдосвіта вона заходила в комірчину і клала свою, сповнену материнської ласки, руку йому на чоло. Пробувала, певне, чи не підвищена у нього температура.

— Як, голубе, відчуваєте себе?..

Він ловив її руку і цілував.

В полудень Олена Павлівна, тихенько відхиливши двері, подавала йому гарячу страву.

Вночі до комірчини заходила Віра. Перед війною вона була студенткою Харківського університету. Зараз у неї був документ, що працює вона на біржі, хоч справді цим документом тільки прикривалась від мобілізації в Німеччину та на різні роботи, а сама десь переховувалась у подруг.

При світлі кишенькового ліхтарика дівчина перев'язувала йому рану, розповідала новини...

Потім сідала в куточку, де стояла діжечка, перекинена догори дном, і бралася до роботи. Вона друкувала на склографі останні зведення Радінформбюро. А за стіною в цей час спокійно спав собі чи вечеряв у товаристві з якоюсь пискливою жінкою есесівець.

Євген полічив: кожної ночі Віра відбивала п'ятдесят примірників.

Одного разу під рядками зведення, в якому говорилося про новий успіх Червоної Армії і про замішання в ставці Гітлера,—прочитав такий віршик:

Крутиться, вертиться Гітлера власть.
Крутиться, вертиться, может упасть,
Крутиться, вертиться и упадет —
Красная Армия, верьте, придет.

Де дівчина діставала цей матеріал і кому передавала примірники зведення — навіть йому не відкрилася.

Години, коли Віра була в нього, він називав годинами щастя...

Якось, коли вона збиралася йти, він взяв її білу пухнасту шапочку, яку дівчина поклала на краєчок ліжка, і перед тим, як подати, поцілував.

Віра сіла біля нього. Руками охопила схилену голову і кілька хвилин сиділа мовчки. Потім повернула до нього обличчя — тихе, зажурене. Очі їй були закриті, а поійняті печаллю губи надавали зворушливого виразу ображеної дитини.

— Євгене, в наших умовах любити — це самому собі завдати ще і ще нових і, певне, найлютіших між тими, що ми їх і так маємо, мук.

Він відповів:

— Тоді дозвольте носити в серці віру про нашу міцну і щасливу дружбу в інших умовах... Добре?.. Настануть же

інші — світлі, мирні дні... І в боротьбі за ці дні моя віра буде наснажувати мене непоборною силою.

Вона мовчала.

— Ну, то як: Віра не буде заперечувати проти моєї віри?

На густих віях її примружених очей затремтіла сльозинка, а на обличчі лагідна посмішка: посмішка крізь сльози...

— Віра від широго серця бажає щастя Євгенові і сама буде вірити... (Їй перехопило подих) — в щастя.

Він відшукав її маленьку руку і приголубив у своїй руці...

Частенько заходила Любка. Коли в місто вдерлися німці, Любка лежала в лікарні, хвора на тиф. З її родини в місті зосталась одна бабуня. Мати дівчини давно померла; батько, капітан другого рангу, був десь на Чорному морі. До війни Любка вчилася в Театральному інституті.

Євген крізь двері своєї комірчини чув дзвінкий голос, жарти і сміх цієї дівчини і завжди при цьому потерпав за свою безпеку. Дивна дівчина! Він і досі не знає, що являла собою ця особа, і не збагне, чому так палко дружила з нею Віра. Якось навіть запитав про це.

— Любка? — тріпнулася дівчина і відповіла: — Ні, про Любку я вам нічого не скажу. В неї дуже палко хлопчини закохуються. А я ревнива. Тим то і вам знати про неї — зась!

І трішки згодом додала:

— Оце Любка приносить для вас бинти, ліки та й їжі трошки. За це й дякуйте дівчині та й годі.

Бинти і ліки справді приносила Любка, про це він знав. Знав також, що частенько приносила вона і дещо їстівне, навіть такі речі, як шоколадні киселики, цю добірну страву для важко пораненої німецької офіцерні. Так, він знав це. Та знав і те, що Любка прислужувала отій самій офіцерні, недоїдки після якої і перепадали їй. Вона працювала в німецькому госпіталі. Мало цього, водилася з начальником цього госпіталю, якимось товстим лікарем Шульцем, про якого любила наспівувати жартівливих пісеньок, що їх сама складала.

Якось, наприклад, він почув таку пісеньку:

Мій товстенький Шулі

Дуже любить дулі.

— Українські груші-дулі, —

Каже: — шєн*).

*) Хороші.

Будеш мати, Шулю,
І від Любки дулю.
І хоча й не грушу-дулю —
Але — шён.

Голос у дівчини був, до речі, прекрасний. Він то дзвенів чарівно, мов музика травневого досвітку, то вражав глибоким, незбагненим смутком. Одного разу, коли вона заспівала „Сижу за решеткой в темнице сырой“, він, Євген, не міг втримати сліз.

Але з пісень найбільш любила вона „Любушку“, гадавши, мабуть, що саме про неї складена ця пісенька. Кожного разу вона співала її, а часом і свої слова вигадувала. Дівчина явно була високої думки про свою особу і, певне, пишалася сама собою. Якось, наприклад, з нотками досить помітного кокетування вона проспівала:

Ой, Люба, Любонько,
Любонько, голубонько,
Може вже й недовго
Любці жить.
Тільки, Люба, Любонько,
Любонько, голубонько,
З пісню до смерті
Нам дружить.

А своїм становищем і життям вона, певне, була цілком задоволена. Ще б пак!

Він не розумів тільки, як Олена Павлівна, у якої ніколи не висихали сльози на очах, терпіла її жарти та пісні... До того ж дівчина співала тут з певним наміром, гидким наміром: так, принаймні, здавалось йому, Євгенові. І саме ось чому: всю квартиру Олени Павлівни займав якийсь майор, есесівець. Паскудна людина, він виселив у кухню сім'ю Олени Павлівни ще тоді, коли живий був її чоловік. Хвороба небіжчика якраз і спричинилася до того, що Олена Павлівна з Вірою не вийшли з окупованого міста. У хворого був рак шлунку. В кухні отож, він, і дожив свої останні дні.

Олену Павлівну, стару, німечну жінку, культурну людину — педагога, німець примусив бути наймичкою. Вона щоранку чистила йому чоботи, вона прала на нього, мила підлогу, гріла ванну, воду для якої треба було відрами носити аж з Журавлівки.

Добре, що хоч до кухні ніколи й носа не показував.

Оцю падлюку, здається, і намагалась причарувати своїми піснями Любка. Вона співала, доки він не кликав її до кімнати, і там розважала його своїми жартами, грала мерзотникові на роаялі.

В ці хвилини Євгенові хотілося схопитися, вбігти в кімнату і розквасити голову німцеві, та й Любці дати такого прочухана, щоб не швидко отямилась. Стримувало тільки те, що німець в дні любчиних одвідин трохи людяніше поводився з Оленою Павлівною, менше гримав на стару та вередував. А ще Віра охолоджувала його, Євгенів, запал.

— Не смійте думати про Любку гідке. Це моя подруга, і ви мусите поважати її.

Коли одужав, Віра десь дістала йому документи про те, що він свого часу розкуркулений мешканець села Сорочинець і втік із Сибіру.

З цими документами, в селянській одежі його вивіз із Харкова один селянин, який на Благовіщенському базарі продавав дрова.

Був холодний досвіток кінця лютого. Ожеледь. Мжичка. Вулиці безлюдні...

На Сумській він зустрів лише кілька схожих на скелети жінок, які, згинаючись від надсильної ваги, несли на коромислах відра з водою.

Хлоп'ята, одягнені в лахміття, волокли дошку.

На дверях крамниці, де у вікні була велика кольорова об'ява „Скуповую різні цінні художні й господарські речі“, — стояв товстий крамар...

Пройшов тротуаром дебелий німецький офіцер, пиховито піднявши носа і презирливо глянувши навіть на новоявленого крамаря. Людей, які проходили повз нього, офіцер, здавалось, зовсім не помічав.

Де-не-де походжали німецькі патрулі.

Біля вирваних дверей зруйнованого Пасажу стояв сивовусий дідок. Він, Євген, упізнав старого, хоч і не подав знаку. Це був один із друзів батька — викладавець фізики Полікарп Григорович Бороденко. Посинілий від холоду, він тримав почеплений на ший лоточок, де було кілька коробочок із сірниками і ваксою власного виробу...

На Благовіщенському базарі сліпий юнак і дівчина, руки в якій були вкриті виразками сверблячки, співали на мотив „Раскинулось море широко“:

Раскинулись рельсы далеко,
По ним эшелоны стучат,
Вывозят они с Украины
Украинских наших девчат.
— Прощайте, зеленые парки,
Уж больше мне здесь не гулять.
В Германию еду далеко
Свой век молодой доживать.

Таким того досвітку він залишив Харків і в ньому людей, що томилися в тяжкій неволі, терпіли страшні муки, умирали смертю повільною і важкою в своїй приреченості. І серед цих людей — Віру, Олену Павлівну...

Невдовзі він натрапив на партизанський загін, який влітку з'єднався з частинами Червоної Армії...

Після визволення Харкова Євген послав десятки листів на ім'я Олени Павлівни, Віри, але ніякої відповіді не мав.

IV

Від цих спогадів відвернуло його якесь шарудіння внизу, на вулиці. Він швидко сховав свою дорогоцінну знахідку — шестикутній перламутровий гудзик — і, скрадаючись, мов би пійманий на місці злочину, зійшов униз.

Старий двірник, худорлявий, сутулий чоловік з білою роздвоєною борідкою, підмітав вулицю. Він здивовано глянув на Євгена.

Євген вклонився старому і запитав, показуючи на руїни будинку: чи не знає він, бува, як і коли трапилося це? А також, що сталося з мешканцями дому?

Старий звів очі на руїни і довгенько роздивлявся, наче вперше бачив їх.

— Жили тут? — запитав.

— Недовго.

— То ж бо то й є. А тепер маєте. Нема дому. Нема, та й годі. Чорти б їх душу отак взяли!

Махнувши кілька разів віником, двірник знов повернувся до Євгена.

— Ага!.. Стояв тут один хвашистський начальник, — сердито заговорив він, — собака, яких світ не знав... Га? Падлюка, кажу, пекельна... Ото в серпні минулого року, як тікали німці від наших, то він, гаспидська душа, наказав будинок оцей, — а, кажу, жив він тут — висадити в повітря. Сам, бачте, не гам і другому не дам. Собака, та й годі... От вам і трапилось. Пам'ятку залишив... І терпить на світі милосердний отаку нечисть!

Євген ще раз запитав про мешканців.

Ні, про мешканців старий нічого не знає...

Сходило сонце. Вулицями стелився золотавий серпанок. В кучерявих верховіттях каштанів і тополь, які височіли обабіч тротуару, мерехтіло проміння.

На вулицях уже з'являлися люди.

Враз почався різноголосий концерт автомобільних гудків.

На перехресті між вулицями Сумською, Басейною і Данилевського стояла струнка, повновида дівчина в пілотці

і білій гімнастюрці, на якій різко вирізьблювалися сині погони. В руці, зодягнений в білу рукавичку, вона тримала фарбовану паличку, якою, мов диригент, розмахувала, регулюючи рух.

Вулиця Данилевського, прекрасна, мов алея старовинного парку, завжди вабила його. Могутні, з широко розкиненим гіллям осокорі, над якими завжди кружляли птиці, садочок, обгороджений зеленим парканом. Акації, вкриті гірляндами білих квітів...

Євген згадав, що дуже любив цю вулицю, і вмить легко стало йому на душі, мов би випив цілющого, п'яного трунку.

На повні груди вдихав медвяні пахощі акації. І в цьому міцному напої з квітів і зелені — йому здавалось — лишився пах благословенної пори його дитинства й юнацтва, коли він, Євген, вбивався в силу, пізнавав перші радості життя, чарівну звабність пісень і солодку пристрасть боязкого кохання...

Але куди він іде?

Болісне почуття якоїсь невимовно важкої втрати, мов вітер пушинку, однесло геть чарівну мить забуття.

Віра...

Ні, він не знатиме спокою, доки не натрапить бодай на її слід.

Він зупинився перед будинком спеціалістів, в одній із квартир якого до війни проживав з батьками.

Будинок в основному цілий. Зруйновано лише окремі квартири, та ще вікна багатьох кімнат досі забито дошками, фанерою, а то й замуровано цеглою, крізь яку випинались назовні чорні від сажі труби залізних пічок.

Євген кілька хвилин не міг одвести очей від балкону на четвертому поверсі. Це був балкон його колишньої кімнати. З листа одного товариша Євген довідався, що квартира збереглася. Але оселилися в ній якийсь дідок із своєю бабунею.

Дуже хотілося Євгенові хоч би одним оком заглянути, та подумав: „сплять, певне, старі“, — і, щоб не будити їх, вирішив ще з годину побродити, а потім уже й завітати.

Гурт молоді пройшов повз Євгена, збудивши ранкову тишу стоголосим дзвінком гомоном. З розмов, вірніше, з кількох уривків розмов, що долинули до Євгена, можна було зробити висновки, що це студенти. Але для чого несуть вони лопати, відра, ноші, теслярські інструменти, самі одягнені в робочі костюми?!

Він пройшов кілька кроків слідом за цим дивним загonom молоді і побачив: довкола Держпрому десятки таких же

гуртків і кодон. Над головами людей майоріли натягнуті на держаках полотнища. Гасла, написані на них червоними й чорними літерами, закликали до швидкої відбудови рідного міста.

Євген підійшов ближче і довідався — це харків'яни зібралися на недільник.

Невдовзі кілька тисяч чоловік розійшлися по сотнях кімнат одинадцятиповерхового будинку. Люди мали завдання очистити будинок-велетень від битого скла, сміття і бруду та підготувати кімнати й коридори для праці склярів, теслярів, штукатурів, малярів...

Люди — робітники і службовці, старенькі матері і їхні доньки, сивоголові професори і студенти — святково настроєні, з запалом взялися до роботи.

Будинок, який два роки стояв журно й самотно, сплюндрований і сповнений мертвої тиші і запусіння, — враз ожив. На всіх його поверхах, в сотнях кімнат задзвеніли лопати, залунав молодечий сміх.

З якогось вікна вихопилася пісня, широка, як українські степи, хвилююча, як ласка коханої:

Казав козак викопати
Глибоку могилу,
Казав козак посадити
Червону калину.

До пісні приєднались молоді, жіночі й чоловічі, голоси людей, які працювали в сусідньому під'їзді:

Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
З України вісті.

А десь на шостому чи на сьомому поверсі ліричний баритон глибоко схвилюваним голосом, який, здавалось, зринав з полум'яної глибини серця, розказував:

...Что как подругу,

Мы Родину любим свою...

Євген і не зоглядівся, як і коли в руках у нього опинилася лопата. Він орудував нею так вправно, мов би це була його безпосередня спеціальність. Згортав бите скло, накладав у ноші й відра сміття.

Загальний настрій колективу, натхненного радістю відбудови, вмить передався Євгенові. Вир праці захопив його і підхопив.

Несподівано хтось взяв його за плече.

— Йй-бо, Євгені..

Другий голос додав:

— Чи ти ба! І не просто Євген, а ще й Корнійович.

— А от і не Євген Корнійович, а стоїть переді мною, як лист перед травою, сам-самісінький Євка. Тільки зараз трічі шанований нами, бо прикрашений трьома орденами, — за-гримів бас крем'язного молодого чоловіка, який стояв за кілька кроків з відрами в руках.

Євкою називали Євгена колеги по інституту.

Від дружніх, ширих і буремних обіймів та палких поцілунків у Євгена аж затріщали плечі і запашіли губи, поколені щетиною вусів котрогось з товаришів.

Виявилось, тут, на шостому поверсі, де випадково опинився Євген, організовано працювали архітектори і конструктори Державного проектного інституту, серед яких було чимало людей, що знали Євгена ще дитиною, з якими він учився, були й ті, які вчили його...

Зовні люди за ці роки помітно змінилися. Але дивно — змінилися так, що виглядали краще, ніж до цього. Деякі були в армії і мали на грудях ордени й медалі за бойові заслуги. Ці люди змузнили, окріпли. Інші працювали в глибокім тилу і нещодавно повернулись з евакуації. Ці теж виглядали непогано. І тільки один із евгенових знайомих, немолодий уже архітектор, якому довелося пережити тут, у місті, часи окупації, мав вигляд людини, що встала після тяжкої хвороби. Він посивів, висхле обличчя пожовкло, зуби викришилися і мали неприємний брудночорний колір. Але й у нього в очах іскрилася радість, молодечий запал і захоплення.

Всі говорили голосно, експансивно, різко жестикулюючи руками.

— Дивна річ, — розповідав один інженер, — працював я в одному великому місті, в Сибіру. Скажу не хвалячись, — працював як і годиться. І подяки, і грамоти, і премії одержував. Та дивись — сюди-туди, і відчуваєш — стоимився. Немає, та й подумаєш: ех, відпочити б хоч трішки, хоч десяток деньоків. А сюди от, до рідного міста приїхав, і не те що втома, — сон не бере.

— Отаке й зі мною, — підтримав розмову його колега. — І з'ясував я це для себе ось як. Уявіть собі, ідете ви вулицею, бачите — лежить людина. З нею трапилося нещастя: несподівано важко захворіла, знепритомніла чи щось подібне. Ви, звичайно, порядний чоловік і байдуже не пройдете мимо. Ви зробите все залежне від вас, щоб якнайшвидше подати допомогу потерпілому. Ви забіжите в аптеку, підкличете міліціонера, викличете швидку допомогу. Одне слово, все, що слід і що можете — зробите. А тепер уявіть собі, що людина, яка лежить на вулиці, це ваша дружина, чи мати, чи

дитина. І тут, як собі хочете, а ви вже будете інакше поводитись. Ви, дарма що не лікар, припадете до грудей, щоб почути перебої серця, розірвете на ній сорочку, коли помітите — хвора важко дихає. Забариться швидко допомога, на руках понесете. Забудете про втому вдень, а про сон — уночі... Отак і ми зараз поведимось, мов би лікуючи рани не просто хворої людини, а ще й рідної людини. Таке, принаймні, відчуття у мене. Тим то, куди мене не кидала доля, скрізь працював я чесно й сумлінно, прикладав усі свої знання і силу, але був лише — інженер. А тут я інженер само собою, а крім цього, і скляр, і пічник, і сажотрус, і водопровідник... І, куди не погляну, все мені дошкуляє, обходить, болять... Все хочеться зробити швидше, не очікуючи...

Минула година, друга, третя...

Євген змінив лопату на мітлу, потім мітлу — на відро...

Уже прибрано десятки кімнат.

Склярі розпочали склити вікна. На стінах враз замерехтіли сонячні зайчики. Кімнати, які без скла справляли враження сліпих, враз мов би воскресали, ставали видющими...

Євген впустив відро. Та не нагнувся підняти його. Він насторожився, витягся, мов струна, затамував подих. Намить зблід, і зразу ж по цьому обличчі проступила краска. Ще мить, і він, змахнувши руками, стрімголов вибіг з кімнати.

Шостий...

Сьомий поверх...

Дев'яносто дев'ята...

Сто четверта...

Сто сьома кімната...

Ні, не тут...

Восьмий...

Дев'ятий поверх...

Сто сорок сьома...

Сто п'ятдесят третя кімната...

Він увесь тремтить, серце б'ється так швидко, що, здається, ось-ось вихопиться з грудей.

Де ж? Де шукати?... На якому поверсі, в якій кімнаті?..

Голос ледве бринів...

Ось зараз, зараз змовкне...

Та ні, ще один куплет, останній...

Голос дівчини знову набрав сили, свіжий і соковитий, трепетний і зазвний:

Ой, Люба, Любушка —

Любушка - голубушка...

Євген спіткнувся на сходах, в очах йому двоїлося...

Десятий поверх...

Сто сімдесят четверта кімната...

Сто сімдес...

Знайшов!

Щасна посмішка осяяла обличчя.

Він припав очима до щілинки трохи відхилених дверей.

Біля вибитого вікна стояла дівчина. Синю хустину, спід якої вибивалось русяве волосся, вітер надимав мов би вітрило. Намагаючись зірвати її з голови дівчини. Крем'язна, невисокого зросту, вона трималась правою рукою за раму вікна і дивилась на місто, що, мов на долоні, лежало перед нею — зелене, осяяне сонцем, нагадуючи велетенське панно чи барельєф, на якому майстерними рисами було вирізьблено вулиці, будинки...

„Любка!“ — уже й рота розкрив Євген, щоб вигукнути це ім'я, але ні... Він зробить інакше: тихенько відхилить двері, навшпиньки підійде і руками закриє їй очі. Нехай спробує дівчина, відгадає.

Отак...

Двері відхилено... Тепер тихенько, тихесенько...

Ще три-чотири кроки... Євген розвів уже й руки...

Дівчина рвучко повернулася.

— Ой!..

На обличчі у неї переполох, здивовання, замішання...

Руки безсило опустились і повисли, ніби неживі. Невидимі лещата обхопили і стисли Євгенові голову. Ниючий, нестерпний біль поймав усе тіло. В очах темніє. Євген похитнувся...

Після поранення і контузії з Євгеном частенько таке траплялося. Йому потрібен спокій.

Перед очима все захиталось. Ноги підгинались. Невже впаде?

Неймовірним напруженням волі він переміг біль і втримався на ногах. П'яно похитуючись, відступив кілька кроків.

— Даруйте... Я ненароком... Мені здалося... Слово честі, я не мав жодного поганого наміру... Пробачте і заспокойтеся.

Він низько вклонився незнайомій дівчині, причинив двері і пішов коридором.

З вікна, широке підвіконня якого було вже чисто вимите, повівав вітерець. Євген схилився, міцно стис скроні долонями рук і кілька хвилин стояв нерухомо, освіжаючись прохолодою повітря...

„Еге ж, він стомися. Тож з ночі на ногах. А зараз уже за полудень, — подумав. — А ще ж йому далеко йти до готелю“...

... Ой, Люба-Любушка, — не сходила з пам'яті мелодія пісні...

„Та й голодний, він, і не догадався покласти в кишеню хоч би шматок хліба“, — міркував собі.

... Любушка - голубушка, — невідступно переслідував його знайомий мотив і голос, який так сильно схвилював...

Коли б хоч швидше перейшов напад болю...

Йому стало легше, і він пішов далі.

... Я тебе не в силах позабыть, — брентіло в голові...

На п'ятому поверсі якийсь дідок, голений, з білими вусами, зодягнений в зелену гімнастюрку, підмітав східці. Дівчина, в якій на плечах, мов би два вужі, звисали чорні коси, — виривала в старого мітлу.

— Та годі вам! Сама підмету. А ви відпочиньте...

— Ні, ні. Мітли не віддам. Ви така запопадлива, що, боюсь, і мене виметете звідси, — ховав старий собі за спину мітлу. Помітивши Євгена, який сходив униз, він замовк, поправив окуляри, що осунулися і сиділи аж на кінчику носа, звів угору скуйовджені білі брови і махнув у дівчини перед очима рукою, мовляв — ану, заждіть...

Дівчина оглянулася.

Євген наближався. Він дивився прямо перед себе, як сліпа людина.

... „Сердцу любо Любушку любить“ — все ще вчувався йому мотив пісні. Ось він пройшов уже повз дівчину, трішки відступивши убік і не глянувши на неї. Ще два кроки, і він обмине й старого...

Старий різко хитнувся, мов списом змахнув мітлою на довгому держаку і загородив Євгенові дорогу.

Євген подався назад.

— Та що ж це? Ви в Харкові?.. Боже мій — герой, — поглянув на ордени. — То гордуєте? Не пізнаєте? Чи гніваєтесь?..

В пам'яті постало: посиніле, брякле обличчя, брунатне бобрикове пальто, лоточок, почеплений на шию...

— Полікарп Григорович? Здрастуйте!

Теплою, пухкенькою рукою старий стис міцні євгенові пальці, тричі чоломкнув його в губи.

— То як же це так? І додому хоч би заглянули!

Євген посміхнувся. Він не зовсім розумів, про що говорить старий.

— А у мене ще й дому немає, хібащо... в проекті. Я в готелі.

— Отаке, — насупив брови старий. — Соромилися б... Дому немає. Та чи ви справді того... гніваєтесь? У мене ж

на руках ордер... Я, коли хочете, то й сьогодні з богом, і Павлівна зі мною, — бурмотів старий. — Отакі ви. А ми виглядали...

Тепер Євген нічого вже не розумів. Наздогад він сказав:

— Я дуже зворушений вашою прихильністю...

— Спасибі, молодий чоловік, бачите, дуже зворушений і сидить у готелі. Бити вас треба. — І запитав: — А батьки?

Дві дівчини пройшли повз них, несучи ноші із сміттям.

З коридору долинали дзвінке гомоніння.

— Скоро прийдуть.

— А коли прийдуть, їй-бо, буду просити, щоб, пробачте, нам'яли вам вуха. Та це потім, а зараз — одна нога тут, а друга — там. Павлівна, вірте, мов рідного зустріне... Від одного товариша вашого, який приїздив в командировку, ми, бачите, довідались про вас і про те, що сюди повертаєтесь. Так от зараз же... І почувайте себе, як годиться в рідному домі.

Євген стояв і не знав, як відповісти і що робити. Які, врешті, підстави мав Полікарп Григорович дожидати на нього, мов на рідного... Та ж йому, Євгенові, і на думку не спало б шукати старого. Дивна річ! Ні, вбийте, він нічого не може розшолопати. Ясно одне: Полікарп Григорович запрошує до себе. Але, правду кажучи, йому, Євгенові, неохота селитися в старого, з яким у нього ніколи нічого спільного не було. А Павлівну — мабуть, дружину його — він ніколи й в очі не бачив.

Євген сказав:

— Щиро вдячний за ваше запрошення. Я обов'язково завітаю. А коли ж ви вдома буваєте?

— Я особисто рідко буваю, але Павлівна сьогодні увесь день дома.

— Бачите, з Павлівною я ще й не знайомий...

— Як? Та чи ви, хлопче, блекоти наїлися?!

— Далєбі, ще й не снідав, — щиро здивувався Євген.

— То ж бо то й є. Так ото зараз же йдіть додому. Дивіться! Він з Оленою Павлівною не знайомий! Він Олену Павлівну забув!... Та вона ж, як мати, про вас...

Євген скрикнув:

— Олена Павлівна! — і назвав прізвище. — Де ж вона?

— Та у вашій же квартирі, жива й здорова...

V

Євген сидить в кімнаті, де жив до війни з батьками. Оту полицку, що в кутку, він сам змайстрував. Там стояла чудесна, червоного дерева — радіола.

Олена Павлівна радісно збуджена.

— А ліжко пізнаєте? Це ж ваше ліжко.

— Батькове, — посміхається Євген.

— І стільчик... Трішки й посуду збереглося... Тарілки, чайничок... Ось я зараз покажу вам...

І сплеснула руками:

— Авжеж! Я йому порожні тарілки показуватиму. Та ви ж, мабуть, ще й рісочки в роті не мали! Вночі ж приїхали і шпаціювали оце досі.

І не встиг Євген слова промовити, як метнулася вона до кухні.

На полиці, отій, яку змайстрував Євген для радіоли і яка зараз була накрита отороченим синім міткалем з вишитими на ньому фіалками, — стояла велика фотографічна карточка Любки, вставлена в чорну багетову рамочку. А обабіч, в глечиках, два букетики: китички розквітлої акації, рожі, нарциси, синенькі дзвіночки...

Євген подумав: дружба, виходить, триває...

Любки він зблизька ніколи не бачив. Тоді, на цвинтарі, йому не до того було, щоб роздивлятися. А коли йшли, вона крокувала попереду, мов би розвідник, і десь на Чайківській взагалі зникла. А опісля він зза дверей комірчини чув її голос і пісні і лише уявляв собі цю веселу, моторну, життєрадісну і, певне, легковажну дівчину.

Євген задивився на її фото. Високий лоб під вінком пишних кіс, тонкі, мов би намальовані брови і такі ж тонкі, виразно окреслені губи. Обличчя юне, одухотворене і, мов веселим вранішнім променем, осяяне живими, розумними очима.

„Мало сказати: — хороша дівчина“, — подумав Євген.

Він дослухався до кожного найменшого звуку, шарудіння... Дзвякне щось на кухні, скрипне від подиху вітру віконна рама, і вже він насторожився.

Віра?... Чи не вона?... А, може, Любка?... А то й обидві?

Про Віру й Любку він нічого ще не знав. Полікарпа Григоровича, коли розмовляв з ним, оточили учні тієї школи, в якій старий працює. Учні звернулися до нього в якійсь невідкладній справі і не дали змоги Євгенові запитати про дівчат.

А Олена Павлівна чомусь жодного слова не сказала йому про доньку та її подругу. Зустріч з Євгеном дуже схвилювала стареньку. Трепетно обняла вона Євгена, мов рідного сина поцілувала, і в очах її одразу щось заблищало, мов би росою вони поїнялися. Тим то Євген не наважився одразу ж запитати в неї про те, що найбільше

його хвилювало. Зайве слово він боявся промовити, а надто таке, яке б могло вразити Олену Павлівну. Та й сам був зараз у такому стані, що боявся почути щонебудь лихе.

Все істівне, що було в домі, виклала перед ним Олена Павлівна: і чашечку молока, і зв'язочку рожевої редиски, і кусочок масла, і півкоробочки консервованої ковбаси, і кілька ягідок полуниць...

Євген ласкаво розглядав стару і дивувався, як багато схожого між нею й донькою. Такі ж примружені очі... тільки не у Віри карі, з прозолоттю, а в Олені Павлівни світлосірі і прозорі-прозорі... Таке ж маленьке, трохи довгасте обличчя, з тим же іноді виглядом ображеної дитини. Олена Павлівна помітно змінилася за ці два роки. Ще густішою стала сіточка морщинок під очима, глибше запали щоки, зовсім побіліло гладенько причісане волосся, заплетене в косу, яка кружалком лежала на тім'ї. От тільки руки такі ж покірні, ласкаві, і кожну річ брали вони так ніжно і з такою обережністю, наче б їй можна зробити боляче.

Кусень хліба став Євгенові в горлі. У грудях похололо. Він згадав: товариш писав йому, що в його квартирі живе двоє старичків... Тільки двоє старих людей та й годі...

Олена Павлівна стрепенулася.

— Чого ж ви не їсте?

Євгенові тоскно защеміло серце. Голову знову стиснули невидимі лещата. Він дякує. Ні, ні, він не церемониться, він їв, доки хотів.

Крізь відкрите вікно видно блакитний простір неба. Кудись заклопотано поспішає одинока, заблукала хмарина.

Євген встає. Він, мабуть, хотів підійти до вікна, але в коло зору його знову потрапила поличка з букетами і фотокарткою Любки. Він підходить ближче і пильно дивиться в обличчя дівчини, наче б намагаючись розгадати, де ж тепер вона, де Віра?

— Пам'ятаєте цю вірину подругу, чи забули? — щось переставляючи на столі, стиха запитала Олена Павлівна.

— Є в нашому житті такі моменти, які завжди залишаються в пам'яті, мов би глибокий шрам на тілі після тяжкої операції. А вже людей, які лучаються на шляху в такі моменти — ніколи не забути, надто тих, хто доброзичив тобі. Пам'ять про них міцна, мов дружба, скріплена кров'ю.

У Олені Павлівни, яка завжди брала кожну річ так, мов би голубила її, в руках різко дзвякнула тарілка.

Євген глянув на жінку. На обличчі в неї зображена важка боротьба з мукою, болем, розпачем, які, почувалось,

хотіли стогоном вирватися з міцно стиснених, трепетних губ і слізьми бризнути з очей.

Євген швидко заговорив:

— Знаєте, на цій полиці стояла радіола. Це був дуже зручний куточок для неї. Поперше, в батьків кабінет жоден звук не долинав, і навпаки, чудово було чути в усіх інших кімнатах, а також на балконі. А балкон — то в квартирі — весною, влітку, восени — найкращий куточок.

Так він вважає. О, він дуже любить посидіти на балконі, особливо увечері, та ще в ті дні, коли з двору, з парків і садів линує духмяні пахощі квітів, особливо акації. Фіалки і акації він надто любить. Йому здається, це квіти з найвиразнішим і найприємнішим запахом. Їх можна порівняти лише з чудом царства квітів — запахом магнолії. Тим то найперше, що він робить — це приведе до ладу балкон. Дошки, якими забито вхід, він завтра ж зірве, зробить двері, дістане скла...

— Авжеж, авжеж, — стиха говорить, похитуючи головою, Олена Павлівна. Знає вона, чого сердешний молодий чоловік так палко заговорив про радіолу, квіти, балкон. Це дуже мило з його боку. Тільки ж не заговорити, не затамувати біль, біль спогадів, які, мов цвях, навіки вбито в мозок, в саме серце. Хоч і сама воліла бодай на хвилину все забути...

Вона говорить.

— А знаєте, як я потрапила до вас на квартиру?.. Та сідайте, чого ви стоїте, як на параді. — Підсунула стілець і знову запитала: — Чи, може, Полікарп Григорович уже говорив про все?

Ні?.. Вона розповідає: того ж дому, де раніш жила і це в скрутну хвилину і йому, Євгенові, дала притулок, — немає.

— Про це знаєте?.. Он як?.. Були вже там?

Довгим вдячним поглядом подивилась на Євгена і говорить далі:

— Підлий есесівець навіть не сказав нікому про те, що надумав. Вночі випадково попередив і застеріг і саму її та ще кількох мешканців, що жили в домі, — один солдат чех.

— Що робити? Зібрала я найнеобхідніше, склала в чемоданчик. На плечі рюкзак почепила. Куди ж дітися? Сиджу і плачу. Тут і пригадала, що ви ж мені адресу своєї квартири лишили. Дай, думаю, навідаюсь. Як почало розвиднятися — пішла. На четвертому поверсі тоді жодна жива душа не жила. Німці з квартир все, що їм хотілося, повиносили, а двері гвіздочками позабивали. Відкрила я двері — зайшла до квартири. Сіла на ліжко і почуваю — не встану,

сили моєї більше немає. Чемодан серед кімнати поставила. Дивлюсь, вікна вибито, на підлозі — сміття, скло, порожні консервні коробки. У кутку якийсь смердючий фріц, вибачте, до вітру сховався. А я рюкзачок під голову поклала, лягла і поворухнутись не можу. Сутки от так і пролежала. Господи, чого тільки не передумала, скільки сліз виплакала... Таке новосілля.

Десь так через тиждень зустріла вона в місті Полікарпа Григоровича. У старого теж було нещастя. Будинок, в якому він жив, згорів, розбитий снарядом.

— Подумали ми, та й вирішили таки справді оселитися у вашій квартирі. Я особисто гадала так: залишити квартиру напризволяще — вона ще гіршої руйнації зазнає, до того ж розтягнуть і те, що залишилося з речей. А так — поберемо. Сподівалася ж, приїдете, повернетесь і ви, і ваша родина...

Вона наливає води, щоб мити посуд. Руки їй нервово дрижать. Те, чого Євген не доїв, Олена Павлівна накриває і говорить далі.

А зараз вона бачить, що добре зробила. До останнього, бачте, берегла вона все. А тепер Полікарп Григорович вже й ордера має і для себе, і для неї на кімнату.

Євген знизав плечима.

— То ще ми подумаємо, чи потрібен вам той ордер, — і запитав: — А Полікарпа Григоровича ви давно знаєте?

Ні. З Полікарпом Григоровичем вона познайомилася в окупацію невдовзі після того, як Євген пішов від них.

І в свою чергу Олена Павлівна запитала:

— Вам, мабуть, і про себе Полікарп Григорович нічого ще не розказував?

— Ні. Я нічого не знаю ще не лише про Полікарпа Григоровича... — Вона перебила.

То нехай Євген знає, що старий — то справжній герой. Він тут під час окупації таке робив, що й молода людина позаздрить. Прилучився до молоді, яка провадила підпільну боротьбу з німцями. Брав участь в роботі штабу підпільників. Змайстрував юнакам приймальню і передавальну радіостанцію... А головне, був неперевершеним зв'язківцем. Цілі дні бродив він з лоточком на шиї, продаючи сірники та ваксу і тим часом провадячи свою справу. От і познайомилася вона, Олена Павлівна, з ним, як із зв'язківцем, в одну з найважчих хвилин її життя.

Олена Павлівна нагнулася, ніби хотіла щось підняти на підлозі, а справді, щоб непомітно змахнути слезою, що таки добрала принагідну мить: викотилася з очей.

Євген сидить напружений, стискаючи лівою рукою схований в кишені гудзик, а правою, зіпërтою на стіл, нервово пощипуючи своє темнорусе волосся над скронею. Він бачить, як важко Олені Павлівні розповідати, та вже не може зупинити її, як не може в гарячих пісках пустині обійти джерело той, хто багато днів не пив і гине від спраги.

— Ну, ну...

— Це сталося,— знову тихо розповідає Олена Павлівна,— приблизно через місяць після того, як ми розпрощалися з вами. Одного вечора Віра не повернулась додому. Нема день, нема другий. Я вже ні жива, ні мертва. Прасувала сорочки постояльцєві своєму. Вуглинкою пропала одна. Він б'є мене нагаєм, а я ні болю, ні навіть того почуття ганьби і приниження, якє, мов іржа, їло мене день при дні, не почуваю, зовсім одубіла. Коли це надвечір хтось легенько стукає. Кинулась до дверей... Якийсь старий з лоточком пропонує мені сірники і тихенько шепоче: „Від Віри звістку передати маю“. Схопила я його за руки, в кухню провела... Отак познайомились.

— Ну, ну,— кілька разів повторив Євген, ковтнувши повітря, мов дитина, який перехопило подих від слухання страшної казки.

Що ж трапилося з Вірою?

— Заспокоїв мене Полікарп Григорович, сказав, що Віра жива і здорова, тільки додому не може прийти. Вона в надійному місці переховується. Так треба. А коли хтось питатиме у мене про дочку, то щоб я казала, ніби мобілізована вона і виїхала в Німеччину. Бо таки справді хтось там якось примудрився проставити її прізвище в списках відправлених. Та ще щоб знала я, він, Полікарп Григорович, щодня походить біля Пасажу, і треба мені навідуватись, може ще якусь звістку передасть. І таки якось записочку мені від самої Віри передав. Трішки я заспокоїлась. Дарма що голодувати почала страшно. Одне картоплинне лушпиння їла. Та й того не накупишся: 25 карбованців на базарі отакенька жменька коштувала.

Вона зітхнула. Закрила долонею очі і хвилинку журно похитувала головою, прибита тугою спогадів.

— Минув тиждень. Аж ось знову зайшов Полікарп Григорович. В грудях у мене так і похололо. Догадалась: якесь нове нещастя. І не помилилась. Німці натрапили на слід юнацького штабу, членом якого, як я пізніше довідалась, була Любка. Любку заарештували. Полікарп Григорович прийшов передати, щоб я мала на увазі: мене теж

можуть викликати в комендатуру. А коли таке станеться, то на допиті я повинна казати, що знаю Любку як подругу дочки, та й годі. А питатимуть про лікування і перешовування червоноармійця-льотчика...

— Як?... Це не про мене, бува?— стрепенувся Євген.

— Еге ж.

— Хіба дізнались?

— Якась падлюка виказала.

— Що ви кажете?..

— Так ото, коли про це запитають, мушу я сказати, що про червоноармійця-льотчика нічого і ніяк не знаю. Що було таке діло: поранений справді лежав у мене, але цього пораненого привела Любка і сказала мені, що це солдат німецької армії, чех, якого під п'яну руку скалічив офіцер. І, щоб цю справу зам'яти, офіцер попросив її, Любку тобто, підлікувати потерпілого потай. А за те, що я доглядала його, Любка ніби передала мені від того офіцера тисячу карбованців і до того ж приносила харчі з госпіталю... Не второпавши, я спершу погодилась, що скажу таке. А потім розшолопала: це ж наклеп на дівчину. А для чого? Хіба тільки для того, щоб себе вигородити? Боронь боже! Ні, кажу Полікарпові Григоровичу, на себе все візьму. Сама я льотчика привела, сама вилікувала, сама з Харкова і втекти допомогла. І затялась на цьому. І так би, мабуть, і зробила. Але на третій день після розмови Полікарп Григорович передав мені листа від Любки... Зараз я...

Олена Павлівна метнулась до полицки. Там, за глечиком з квітами, стояла різьблена коробочка. Тремтячими руками жінка відкрила її і витягла складений вчетверо аркушик паперу. З очей у старої тепер вільно текли сльози, але вона, мабуть, як і Євген, не помічала цього.

Євген схопився з стільця і простяг руку.

— Дайте!

Еге ж, він хоче сам поглянути... Він швидко, але обережно розгорнув вирваний із зошита для арифметики аркушик і жадібно припав очима.

„Рідна Олена Павлівна.

Згадую вас тепло і сердечно, як матінку. І так мені хороше думати, що є в мене така близька і така чудова людина. Зате й гіренько знати, що ви, мабуть, страждаєте дуже та побиваєтесь. Не треба, матінко.

У кожного своя доля...

Я добре прожила своє маленьке життя, а прийшла пора, то й померти хочу добре. Вже мені ніякі уболівання не

поможуть, матінко. Кінець. Я це знаю, і, вірте,—зараз не страшно мені. Страшніше те, що, може, не так швидко це станеться. Побачили б ви нас, нашу камеру, то й зрозуміли б все. Вчора тут померло двоє дівчаток. Трупи їх досі лежать серед нас. Ми позираємо на них і заздriamo померлим.

А про порятунок, принаймні для мене особисто—годі й думати. Навіть мій товстенький Шулі обіцяє повісити мене. Бачите, який хороший хлопчик. Він приходив, пропонував мені всі розкоші світу і навіть свою любов, тільки щоб я сказала, де наша радіостанція, хто друкує на склографі і розповсюджує листівки, хто вкупі зі мною підробляв документи для членів нашої організації і для поранених червоноармійців і переховував самих поранених, хто провадить диверсії на заводах і залізницях. Одне слово, все, що я знаю. У відповідь я проспівала йому пісеньку про груші-дулі. Господи, як же „розсердився-розгнівався мій Шулі на мене“. Ледве я втихомирила свого ображеного хлопчика. Кажу:—Шулю, не гнівайся. Від Любки, Шулю, ти мав тільки дулю та й годі. Це ж так мало. От за Любку, Шулю, ти дістанеш—кулю. Година помсти за всі наші злочини прийде, прийде, Шулю, і тебе не мине.

Дорога моя Олена Павлівна. Як я вдячна вам за все, за все, що мала від вас в минулому, а тепер за те, що в ці тяжкі хвилини мого життя маю кого назвати найкращим людським словом—матір'ю.

Рідна моя! Зараз у мене одна турбота.

Люди, мамуню, живуть у гурті, борються в гурті, сміються і плачуть, сумують і веселяться—все в гурті. Бо в гурті, як кажуть, і каша їється.

А от щоб померти, то нікому, навіть Любці, для такого діла не треба, матінко, компанії, не треба друзів. Навпаки, щоб добре мені було і спокійною я була в ту роковану хвилину, яка жде мене,—мої друзі мусять жити, щоб боротися і перемогти.

І в цій справі, може, й вам доведеться допомогти мені. Що зробити треба—Полікарп Григорович скаже. А ви, матінко, те й вчиніть. І це моє останнє прохання.

І не тужіть. Ви ж знаєте, Любка не зносить туги. Любка завжди була весела і за те, мабуть, і боролась, щоб жити з вами, матінко, на прекрасній землі наших предків широко, вільно, весело.

Прощайте, рідна! А з Віронькою зустрінетесь, палко поцілуйте її за мене, бо мені вже її не побачити.

Хочу, до болю хочу, щоб були ви здорові і щасливі.

Ваша Любка“.

Поки Євген читав листа, Олена Павлівна, притулившись на кінчику стільця і скулившись в маленький клубочок, низько схилила голову і кілька хвилин сиділа так — тиха, непорушна. Більше вона не плакала. Сухими, запаленими очима дивилася кудись прямо перед собою.

Знадвору долинули дзвінки голоси і сміх дівчорі. Потім все заглушив ревучий гул літаків, і по цьому знову встановилася прозора тиша.

Євген тричі повторив запитання:

— Що ж сталося далі?

— А далі що сталося?

Відповіді він не почув.

— Вас викликали в комендатуру?

Олена Павлівна навіть не поворухнулася. Вона все ще сиділа, як людина, що заснула під гіпнозом.

Здрігнувшись, Євген тривожно ступив до жінки.

Та в цю мить Олена Павлівна випрямилася. Її прозорі очі були мутні, мов небо, запилене після вихору. Вона, мабуть, не чула запитань Євгена і просто заговорила, продовжуючи свою розповідь.

Невдовзі після цього листа вона побачила саму Любку. Власне, бачила вона її двічі.

Перший раз в комендатурі, куди таки привели стареньку. Тільки дуже мало пам'ятає вона з того, що там було.

Згадується: розкішна, затишна кімната. За столом вишуканий німець. На дверях — другий з автоматом, третій, здоровенний — походжав по кімнаті, часто підходив до столика в куточку, де стояло кілька пляшок з вином. Він наливав собі в хрусталиний бокал і смачно пив.

Її, Олену Павлівну, били. Але вона говорила тільки те, чого Полікарп Григорович навчив, принаймні їй так здається.

Під час допиту до кімнати привели дівчину. Це була Любка.

Вона, Олена Павлівна, глянула на неї і скам'яніла. Крізь порване платтячко проступало страшне, синє, в кривавих рубцях тіло. Таке ж було й обличчя. На опухлих, мов колодки, руках — скрючені, чорні, видно печені — пальці. Дівчина глянула на Олену Павлівну і криво посміхнулася, одкривши на мить беззубі, чорні ясна.

— Впізнаєте? — запитав в Олени Павлівни котрийсь німець.

У неї, Олени Павлівни, одібрало мову, і у відповідь вона тільки кивнула головою.

Мов би в кошмарному сні, чула: Любка підтвердила те, що вона, Олена Павлівна, говорила. Любка сказала, що

справді обманула стару і вигадала історію з пораненим чехом. Вона ж і лікувала пораненого. † документи йому, як і іншим, сама підробила, скориставшись для цього бланками і друкарською машинкою лікаря Шульца. А після того як поранений видужав і вона, Любка, вирядила його з Харкова, до старої більш не заходила, бо полаялась з її дочкою — подругою своєю, Вірою, за те, що та виявила бажання їхати в Німеччину і з доброї волі поїхала.

І ще вона пам'ятає, коли виводили Любку, уже на двірках дівчина ще раз обернулась і глянула на Олену Павлівну. Ой, як же вона глянула! — від спогаду затремтіла Олена Павлівна. Так глянула, що цього прощального погляду вона, Олена Павлівна, ніколи не зможе забути.

І знову довго мовчала...

— А вдруге? Ви ж казали, що двічі зустрічали Любку, — тремтячим від напруження і мов би чужим голосом запитав Євген.

— Вдруге?

Олена Павлівна закрила очі і зітхнула так, що, здавалось, то вихопився з грудей — стогін.

Вдруге вона бачила труп Любки на балконі колишнього будинку Обкому.

Євген кілька разів пройшовся по кімнаті. Обличчя його стало суворе, кам'яне. Потім зупинився біля портрета Любки і довго стояв, мов би на почесній варті, виструнчений і сумний, не зводячи з обличчя дівчини очей, сповнених трепетної, душевної теплоти, подиву, шани й любові... І, мов живий, поставав в його уяві образ Любки. І дівчина, здавалось, посміхаючись, говорила йому:

— От ми і познайомились. Нічого, нічого, я не ображаюсь за те, що ви, милий хлопче, було, гадали про мене трішки не так, як слід. Зате тепер ми остаточно познайомилися з вами, і, сподіваюсь, більш не обійдете ви Любку своєю приязню.

Олена Павлівна, мов святиню, обережно взяла покладений Євгеном на столі лист Любки, легенько згорнула його і знову відкрила різьблену коробочку, щоб покласти його туди. І стрепенулася.

— Отаке! Я й забула. Така вже забутькувата стала...

І, вийнявши з коробочки якийсь маленький, перев'язаний рожевою тесемочкою, пакуночок, подала його Євгенові.

— Це ж ваше. Віронька в комірчині під подушкою знайшла. Забули ви. Отож вона в свою серветочку загорнула і на збереження мені віддала. Нехай — каже — лежить, где хазяїна... І дивіться, яке щастя, — діждався.

Євген розгорнув пакуночок. Це був його годинник. Зворушений, він щиро дякує. Довгенько розглядає годинника, підносить до вуха.

— Стоїть, стоїть,— говорить Олена Павлівна,— ми його жодного разу не заводили.

Євген взявся за карбовану голівку заводного механізму з наміром покрутити, але не зробив цього. Якесь думка, певне, зупинила його. Замріяний, він ще раз розглядає годинника і кладе його до кишені.

— У мене ось новий на ходу,— показує Євген годинник на руці, перехоплений жовтим поясочком.

Потім він допитливо зазирає у вічі Олені Павлівні і тихенько, все ще боячись, говорить:

— А чогож це ви про Віру жодного слова ще не сказали?

— Віра? Віра молодець!— гордо промовляє Олена Павлівна.— Та й пощастило доньці: і підпільної роботи не кинула, і в тяжке лихоліття окупації до рук німцям не потрапила. А я побачила її аж тоді, коли Червона Армія до Харкова увійшла. Тоді завітала до мене й донька. І вже в сірій шинелі, пілотовці.— Прийшла, мамо, побачитись і попрощатись,— каже мені.— Йду. У нас бо хлопців у сім'ї нема, щоб і за батька, і за Любку помстилися.— Що ж, поплакала я, потужила, як і кожна мати, але ні— не відмовляла, бо й сама, коли б силюнка, хіба б не пішла? Пішла б. І не дивиться, що така я смирна. А, певне, лютишого воїна не було б. Я німця пазурами рвала б!— аж скрикнула вона, і широко розкрила помутнілі очі, мов би зазирнула в якусь безодню і побачила там щось таке жахне, що аж знетямилась.

Поволі заспокоїлась.

— Воює донька. А мені хоч і доводиться дні й ночі воювати із смутком та тривогою,— ой, як же серце іноді болить! Бувають ночі— очей до ранку не стулиш— а все таки радію. Правду кажу, радію, що дочка воює...

— Ось...

Олена Павлівна знову підійшла до різьбленої коробочки. Щось пошукала там. Витягла конвертик.

— Оце недавно Віронька з фронтової газети вирізку мені прислала. Почитайте.

Євген розгорнув трикутний конвертик і тричі прочитав невеличкий, набраний в три колонки, нарис.

СЕСТРА, ВОЇН, МЕСНИЦЯ

«Це було в ті дні, коли Червона Армія впритул підійшла до другої столиці України, славного міста Харкова.

Вночі навалною атакою бійці вибили ворога з великого дачного селища. А вранці тут зупинився штаб одного військового з'єднання.

Того ж дня до штабу зайшла схвильована дівчина. Вона назвалася — Віра Чумак.

В роки окупації дівчина в цьому селищі провадила підпільну роботу. А зараз — серце її рветься туди, де гримить бій. Вона харків'янка. І може ж вона бути, принаймні, санітаркою.

Другого дня санінструктор дав дівчині санітарну сумку і розказав, як їй знайти її підрозділ.

В переліску, серед обсмалених кушів глоду, де рвалися міни, вона розшукала командира роти.

В цю мить щось дуже блиснуло. Вибух заглушив. Куші глоду з корінням вихопилися з землі і вкупі з пилом і піском впали на дно траншеї. А коли, нарешті, гуркотнеча вшухла, за кілька кроків від себе Віра почула стогін.

— От і беріться до роботи, — сказав командир, чорне, запилене обличчя якого вона тепер ледве впізнала.

Вона знайшла пораненого. Він кашляв, випльовуючи темну, змішану з землею, кров.

— Голубонько, швидше... Як же я тепер... Більш не боець?

Вона швидко накладала жгути, перев'язувала пораненого.

Над яром вили міни. Шматували землю і повітря вибухи.

Повз неї вперед бігли бійці. Вони покидали перелісок ідесь зникали на полі, порізаному глибокими зеленими ярами.

Котрийсь боець крикнув:

— Давай, сестричко, за нами! Перелісок накрили гади артвогнем.

— Товариші, рідненькі, допоможіть! — заволав хтось із обваленого окопу.

Віра кинулася на зов.

— Загинеш, — знову застеріг її котрийсь боець.

Навколо неї палахкотіло, ревло, рокотало... Від жаху дівчина дрижала, мов у лихоманці. Конвульсивно ковтала повітря, пил і дим якого душив її. Вона часто кашляла, очі заливало слізьми. І все таки вона робила свою справу. Вона лазила між кущами, відшукувала й перев'язувала поранених, залишаючи по цьому на хворостинах шматки бинта чи вати, щоб санітарна машина не обминула потерпілих.

Таке було бойове хрещення.

Але мужня дівчина швидко опанувала себе і, коли підійшли санітари, щоб забрати поранених, яким вона подала першу допомогу, Віра кинулась наздоганяти бійців. Коли ж

ті піднялися в атаку, — побігла за ними, збуджена, з розстебнутою санітарною сумкою на плечі.

Це був тяжкий день. Та дівчина не почувала більше ні страху, ні втоми. Вона рвалася вперед, туди, де палало в огні рідне місто, обриси якого вже бачила.

Поранених було багато. Швидко робили перев'язки, перетягали поранених в укриття...

— Командира роти поранено, він там, у яру! — крикнув їй зв'язківець.

Віра розшукала командира. А коли перев'язувала, помітила — біжать німці. Схопила гранату і жбурнула в гітлерівців. Автоматники допомогли їй захистити пораненого командира.

Так почала вона свій героїчний путь воїна.

Безстрашну і скромну, невтомну і ласкаву дівчину міцно полюбили бійці.

„Наша серденько-сестричка“ — називали її.

Невдовзі груди їй прикрасила славна нагорода — медаль „За відвагу“».

— Справді, молодець! — зраділо і схвилювано промовив Євген. Він швидко підійшов до Олени Павлівни, міцно обняв її і ніжно поцілував трепетну руку жінки, безмовно дякуючи цим за те, що викохала вона таку дівчину.

VI

Другого дня надвечір Євген писав листа Вірі.

„Дорога, люба Віронько!

Чи Ви пам'ятаєте того, кому дозволили вірити, що ми ще зустрінемось з Вами в умовах щасливих і радісних днів? То це той, хто носить цю віру в глибині серця, — шле Вам свій полум'яний привіт із рідного міста, із своєї ж таки квартири, де він мав щастя зустріти Вашу матінку і разом з нею радіти за Вас, Віронько...“

Він замріявся: як багато хотілося розказати в цьому листі. І про нову незагоєну рану, завдану звісткою про трагічну долю Любки. І про те, як багато разів сам віч-на-віч зустрічався зі смертю на крутих шляхах і вузьких стежечках війни. Як дні і ночі зорили йому примружені і чудові, як замріяна прозолоть осіннього саду, очі милої дівчини. Як в нестерпну спеку і тріскучу віхолу ходив у бої. Як мстив за муки загиблих, за руїни Батьківщини,

як бився за долю живих. Як падав і знов підводився і йшов уперед...

Він розповідає про те, з яким запалом працюють харків'яни, відбудовуючи місто, що вже й сам він поринув в роботу. От і сьогодні: він ходив уже в свою установу, весь день знайомився з планами найближчих архітектурних робіт.

„Перед нами, — пише він, — стоїть завдання зробити Харків прекраснішим, ніж був він до війни. А це значить — не тільки відбудувати місто, а й перебудувати ті його частини, які не відповідають нашим вимогам“.

Він закінчує свого листа так:

„Доки міг я, із зброєю в руках бився з ворогом, а тепер дні і ночі буду боротися за нашу остаточну перемогу в лавах тих полум'яних патріотів, які пишуть про себе:

Ми рук не складемо, нам не буде спочину,
спокою не знатиме кожен із нас,
аж поки не встане з руїн Україна —
новий Дніпрельстан, Криворіжжя, Донбас...

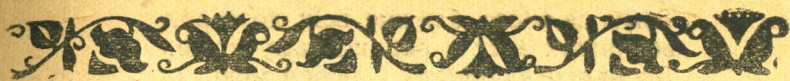
А також, звичайно, і рідний наш Харків“.

І нарешті, дописує такі останні рядки:

„Три високих нагороди вручила мені Батьківщина. Віронько, я палко жду четвертої — зустрічі з Вами і тих щасливих днів, про які мрію.“

Вчора матінка Ваша віддала мені годинник, що його Ви, спасибі Вам, зберігали для мене. Я взяв годинник, але не завів його механізму, що перестав, певне, працювати в день нашої розлуки. Я знову попросив у Олени Павлівни серветочку, загорнув годинник і зав'язав його. Хай лежить і жде. Я хочу разом з вами розгорнути цей пакуночок і вже тоді завести годинник, щоб одлічував він наші щасливі години“.

Наталя Забіла

МІЙ ХАРКІВ

Багато міст славетних, незабутніх
я бачила в радянському краю.
Красоти їх, історію й майбутнє
всім серцем я сприймаю і люблю.

І Ленінград — пряма моя вітчизна,
де я дитячі роки провела, —
могутнє місто! Міць його залізна
ще зламана відвіку не була.

Свята Москва, єдина в цілім світі,
і Київ наш, столиця золота,
і місто-сад, ясна Алма-Ата,
притулок мій в години лихоліття...

У час, коли напасник озвірілий,
мов крук, на місто налітав моє,
мені здавалось, ніби власне тіло
і кров мою терзає він і п'є.

І в дні вигнання, в довгі темні ночі,
аж до світанку, лежачи без сна,
мені ввижавсь, немов на власні очі,
все тільки Харків, рідна сторона!

Я тут зросла. Тут народила сина.
Поховані тут дві мої дочки.
І тут тепер моя мала Марина
в садок дитячий ходить залюбки.

Безсонні ночі творчого натхнення,
найкращий скарб моїх бажань і мрій,
все, чим живу, що найсвятіш для мене,
пов'язано з тобою, Харків мій!

Тому це місто ближче всіх до серця
від інших міст в радянському краю.
До нього вдячність і любов мою,
де б не була, носитиму до смерті.

СОН

... І знов мені приснився Харків,
такий, як був у літні дні, —
в прозорій млі зелених парків,
в невтомній людській метушні.

Іду кудись з будинку „Слово“
у колі радісних облич,
і мій товариш випадково
іде, всміхаючись, навстріч...

Але безжалісна свідомість
ламає сонні береги —
усе зникає. І натомість —
руїни... пуста... вороги...

А мій товариш десь у полі,
на жовтій, стоптаній траві,
з лицем, покривленим від болю,
у власній плаває крові...

Я стисла руки так, що навіть
в долоні нігті уп'ялись.
І гнів, і смуток, і зненависть
в одне чуття переплелись.

Не хочу снів! Не треба спати!..
Віддати б кожен подих свій,
аби наблизивсь час розплати,
останній, вирішальний бій.

І щоб ізнову наше місто
у ріднім, звільненім краю
цвіло б, мов пам'ятник врочистий
загиблим друзям у бою.

Грудень 1941 року

ДРУГА ЗИМА

От знову сніг покрив дерева й дахи.
Замовк арик у білих берегах.
І знов сніжинки, мов пухкі комахи,
злітають, тануть, падають на шлях.

Дивлюсь і марю: отакі ж сніжинки
злітають нині з отаких же хмар
на наше місто, вулиці, будинки,
на наш, колись такий веселий, парк...

Зруйноване, спустошене, розбите,
в полоні наше місто!.. І дарма
його руїни хоче прикрасити
своїм блискучим одягом зима.

Даремні спроби! Чорні плями крові
на бруку проступають і крізь сніг,
і жодні, найблискупіші покрови
не замаскують, не прикриють їх.

Цю кров я бачу крізь далекі гони,
вона полонить всі мої чуття,
вона стучить в моєму серці й скронях
і не дає спокою й забуття.

О місто рідне! Ще прозимувати
тобі припало в мученнях тяжких.
На нашій вулиці ще буде свято —
на визволених вулицях твоїх!

Листопад 1942 року

* * *

Харків, Харків, рідне місто наше!
Серце наших дум і поривань!
Видно, досі ще не повна чаша,
не скінчилась путь твоїх страждань...

Знов ворожі чоботи огидні
топчуть твій стократ стражденний брук.
Не розійме місто наше рідне
стиснутих в нестерпній муці рук...

На безкрай відстані від тебе
я щодня вчуваю весь твій біль.
Ще немало, видно, дати треба
ради тебе крові та зусиль.

* * *

Вчора сонце розтопило кригу,
загули струмки — весна, весна!
А сьогодні знов холодним снігом
замела стежки хуртовина.

Та закон природи непреложний:
хоч надворі віхола й гуде,
неминуче літо переможне
по зрадливім березні іде.

Прийде час — воно таки поборе
смертоносні зливи снігові.
Прийде час — і клятий світом ворог
захлинеться у своїй крові!

Квітень 1943 року

ПЕЛЮСТКИ

Товариш пише: — „Мабуть ви, як жінка,
сентиментальна, як і всі жінки.
І через те для вас в оцю сторінку
вкладаю я ці жовті пелюстки.
Це — сояшник, що на дорозі темній
мені зустрівся перший уночі,
коли на рідну українську землю
ступили ми, у наступ ідучи“...

Товаришу! Навіщо вам ховати,
що й ви такий же самий, як і я.
В таку мить хто став би глузувати,
коли, не в змозі стримать почуття,
ви, може, плакали і впали на коліна
і цілували зморщені грудки,
як плачу я і як цілую нині
оці прив'ялі, рідні пелюстки.

Серпень 1943 року

ПОВЕРНЕННЯ

З далеких, далеких степів Казахстану,
з найдалших віддалень в радянськiм краю
я знов повертаюсь на рiдну, жадану,
до болю улюблену землю мою.

Ми їдемо, їдемо... Поїзд невтомно
по рейках безкраїх стремить і стремить.
Змінюються ночі і дні однотонно
і ближчає, й ближчає бажана мить,

та мить, коли знов під вагонні колеса
гостинно простелеться рідна земля,
і річки знайомої виблиснуть плеса,
і спогадом давнім повіють поля...

Я жду тої миті. І думку єдину
в схвильованім серці незмінно таю —
це кров моїх друзів, це кров мого сина
мені повертає вітчизну мою.

Січень 1944 року

ПІСНЯ ПРО ХАРКІВ

В травневий день, коли ніде ні хмарки
і розквітають сквери і садки,
про наше місто, про весняний Харків
ми заспіваєм пісню залюбки.

Тут брук стогнав під чоботом огидним,
втопало місто в полум'ї пожеж.
Але для нас, зруйноване та рідне,
воно й тепер лишилося все те ж.

На повні груди дихаючи знову,
встає з руїн наш Харків до життя,
в його нову й прекрасну відбудову
ми вкладамо всі сили й почуття.

В травневий день, що сяйвом променистим
святкові й вільні вулиці заляв,

згадаймо тих, хто наше рідне місто
своїм життям з неволі визволяв...

Не відгули ще бойові тривоги,
в останні битви Сталін нас веде,
і, як боець, до слави й перемоги
в сім'ї радянській Харків наш іде!

Травень 1944 року

* * *

Чи мені здається, чи насправді
наше місто краще, ніж колись —
зеленіші дерева і трави,
просторіш майдани розляглись.

Вулиці, здавен мені знайомі,
сквери, парки — все немов нове.
Ніби в кожному камні, в кожному домі
повстає відродження живе.

Чи мені здається, що й сама я,
опинившись знов в своїм краю,
по-новому бачу все й сприймаю
і з новою силою люблю.

Як, одужавши, людина хвора
мов народжується знов на світ, —
зводиться на ноги рідний город
після двох багатострадних літ.

Ще не всі загоїлися рани —
залишки полону і боїв,
та життям кипучим, многогранним
відбудовчий рік вже напоїв

город мій. Врятований з неволі,
він сліди страждання ще не стер.
Та для мене Харків ще ніколи
не здавався кращим, ніж тепер.

Липень 1944 року

